46 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 46

ПРИПОВЕТКЕ

Л. К. ЛАЗАРЕВИЋА

Панто П. Андрић
Дубровник

46 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 46

ПРИПОВЕТКЕ

Л. К. ЛАЗАРЕВИЋА

СВЕСКА ПРВА

БЕОГРАД — ЗАГРЕБ

ШТАМПАНО У СРПСКОЈ ШТАМПАРИЈИ У ЗАГРЕБУ

1898

ЛАЗА К. ЛАЗАРЕВИЋ

—•—

I.

Средином нашега века био је Шабац, међу градовима у унутрашњости Србије, ако не први а оно међу два три најнапреднија; трговинским пак полетом одмицаше испред свих других. Међу другим угледним шабачким трговачким кућама била је и кућа Кузмана Лазаревића: у њој се 1 маја 1851 године родио српски приповедач Лаза К. Лазаревић.

И ако слабашна здравља, било је то ведро и врло живо. несташно дете. Али у школи се добро учило. Кад му је било девет година. умре Кузман, отац кога су сви у кући и љубили и поштовали.

Мати Лазина, Јелка. прикупи око себе своје »пилиће« — Лазу и две му сестре (трећа, најстарија. сестра била је удата), — да их одбрани и изведе на пут. Она је била слаба здравља. а још се на њу по смрти Кузмановој оборила велика невоља што јој неправедном парницом у мало не отеше кућу коју је покојни Кузман озидао; али она је опет снажно понела домаћински терет. За то и за свој успех у томе главну

је снагу црпила, главна средства налазила у неисцрпној материнској љубави својој. Тако не само што је успела и сачувала деци очевину, те не дала да осете немаштину, него је још и душу Лазе немирнога, како само може бити немиран дечко крајње осетљиве нарави, умела одбранити од уличке распуштености. Она га је управ тако придобила за кућу, да је пренео на породицу сву своју осетљивост и постао нераздвојни део ње, тако да се и доцније својом личношћу губио у њеној целини.

Јелка је Лазу после основне школе дала у гимнасију, од које су тада у Шапцу била четири разреда. И ту је он учио врло добро, па се у III разреду са својим другом Љубом Поповићем Ковачевићем дао и на књижевност! најпре су почели певати песме па онда се дали на бележење народних умотворина — поскочицâ! Лаза је учио познавати народни живот већ у Шапцу који је по становништву чисто српски град, а још је у Лазиној кући било и момака сељака, па и својта им је са села често долазила. Али осем тога Лаза је почешће, нарочито о школском одмору, бивао на селу, у Мачви и у Поцерини, код својих рођака, те се отуд враћао окрепљен телесно и душевно.

После четвртога разреда ваљало је ради гимнасије прећи у Београд. Растанак је с мајком и сестрама падао Лази врло тешко. Па ипак његову веселост брзо вратише — и ако није ни Шабац заборављао — ново, велико место, нови радови у школи, нови другови. С једним од њих, Костом Н. Христићем, склопи пријатељство, побратимство, које их је везивало до Лазина гроба.

Лаза је и у Београду одлично учио, и то не само школске предмете. Да он заволи књигу, особиту је

заслугу имао други му зет, покојни Милорад П. Шапчанин. У то је доба још трајала, и ако беше на измаку, велика борба о правопису коју је Вук почео. У школама је још царовао службени стари правопис, али је Лаза био страстан Вуковац, те су га веома занимала сва питања о језику и његовој чистоти. То је било време одушевљенога полета народнога који се вијао колико по врховима, међу вођама народним, толико међу омладином и ширим грађанским круговима. И док је велика народна политика кнез-Михаилова радила на остварењу српске националне мисли, тај рад налажаше одјека и одушевљене потпоре у редовима народним. Установа народне војске беше топло пригрљена: та се топлина осећа и на честим споменима о њој у доцнијим Лазиним приповеткама. У шестом разреду гимнасије доживе Лаза, заједно с осталим народом, почетак успеха те политике: турски се градови, међу њима и његов Шабац и Београд, предаваху у српске руке.

Мало после тога догађаја, исте године (1867), сврши Лаза гимнасију па пређе на велику школу и уписа се у правни факултет. Кад се узме на ум да је доцније Лаза свршио и медицински факултет, може се слободно рећи да је ово двоје учење имало повољнога утицаја на ширину његова образовања, које је после нашло онако красне примене на пољу српске приповетке.

У великој школи нашао се Лаза у сред самог омладинскога покрета. Млађи свет је, у тадашњем великом народном полету, био прибран у разгранатом и уређеном друштву: «Уједињеној омладини српској», те је предњачио одушевљењем и нестрпљивим жељама; а баш у време Лазина ступања на велику школу основа

се у њој ђачка дружина «Побратимство» са задатком да међу великошколцима врши «омладинске» задатке. Лаза, честит, даровит, спреман, бујан, истакао се брзо међу друговима. Нарочито је многе задобивао својим познавањем народнога живота, из кога је приповедао многе оштроумно запажене ситнице. Поверење њихово одликавало га је већ прве године, те је био изабран за заменика писару, па доцније у неколика маха за писара. Записници, писани Лазином руком, сачувани су и до данас: они показују свог писара ведра, одлучна и — склона на шалу.

Шабачка је шала на гласу; знаоци народнога живота веле да је по њој Шабац издвојио од свих других места по Србији, и Лаза је био прави представник тога хумора који, пун ведрине, само о добру мисли. Лаза је увек остао познат по својој досетљивости, а она није никад тако кипела у њему као у великој школи. Као год тој шали, Лазина је осетљивост била извор још једној његовој особини: наглој одлучности. А и овом је он задобивао своје ђачке другове.

У приликама које су у Србији завладале услед мученичке смрти кнеза Михаила, брзо по Лазину ступању на велику школу, омладина је примила на себе да буде носилац мисли о слободи и напретку народном. Она је и према ранијим омладинским нараштајима показивала неке кораке у напред: бавећи се више природним наукама и прихватајући ресултате савременога јевропског позитивисма, она је место, националне романтике дотадашњих омладинаца, уносила нешто реалније схватање живота, народа и његових потреба. Тај је правац и Лазу захватио: кад он у «Побратимству» поче радити на књижевности, већ му је

први рад — превод некакога немачкога чланка «Историја домаћих животиња», израђенога по Дарвину. Доцније је превео (с рускога) Фарадејеву «Историју једне свеће». Али је у исто време преводио и белетристику, све реалнога правца: Гогољеву причу «Ђаволска посла» (коју је штампао у «Матици» за 1870), одломке Чернишевскога романа «Шта да се ради?» и романа Писемскога «Женидба и удадба из љубави».

У тим погледима беше омладина Лазина времена једнодушна, али при крају његова школовања ствара се у њој лаган расцеп. Светозар Марковић беше почео свој рад, те један део омладине приста са свим уз њега, док други оста уз политичаре који су се и дотле били истакли као љубимци млађих људи. Лаза беше међу овим другим. Ипак се сви они, па и Лаза, у једном слагаху: у неодобравању унутрашње политике тадашње српске владе. Да он посведочи и то и сталност својих политичких уверења, пружила му се прилика кад је био у четвртој години права. — Тада је влада слала на страну неке питомце за медицинску струку, па с другима буде изабран и Лаза (15 јануара 1871). Он се на то одлучио највише, да би, пошто сврши, могао помоћи својој породици, која се доста мучила због оне несрећне парнице, што је још трајала. Међу тим, док су се питомци спремали за полазак, деси се у великој школи велика ђачка демонстрација («буна») против владе, што је самовласно поставила једнога професора, те ђаци прекидоше долажење на часове. Тада влада нареди нов упис ученика, оглашујући да ће се само они сматрати за ђаке који послушају наредбу и пођу на часове; а како је школа и после тога остајала празна, министар унутрашњих послова нареди изабраним питомцима да отиду и упишу

се у велику школу, претећи им одузимањем благодејања ако тако не ураде. Лаза не послуша те изгуби благодејање и оста у Београду, па после, о Петрову дану те године, сврши с осталима права. Тада добије за практиканта у министарству просвете, и тек годину дана по првом избору, 15 јануара 1872, буде опет одређен за питомца и послат у Берлин.

II.

У Берлину је Лазу дуго морила жудња за кућом и својима. Бивало је да дође и до суза. Неку је олакшицу налазио пишући и добивајући гласове од својих. Тако се редовно дописивао с братом од тетке Костом Петровићем (садашњим касационим судијом у пензији) и са зетом Шапчанином, а особито с мајком и сестрама и зетом у Шапцу. Од тих писама нека су и до нас допрла и она већ јасно потврђују оно што се и по неким местима из Лазиних записника у «Побратимству» могло очекивати; велики књижевнички талепат Лазин, који само чека згоду па да се покаже. У њима се види љубав према својима силна и бескрајна; нема тога што он за њих не би учинио; он живи за њих, мисли само о њима. Кад ужива у чемугод, то му задовољство мути помисао да у томе немају дêла и његови домаћи. Машта не заостаје за срцем. Он своје миле тако живо замишља, особито кад зажмури, да их види као да су му кипом пред очима. Та је сликовитост расута по свим овим писмима. А иза тога не заостаје ни техника писања: има описа и карактеристика, има причања, доказивања и уверавања, има праве лирике у такој обилатости и разноврсности, толико хумора, а се у таком јасном,

чисто прозрачном слогу, да ће ова писма, а још више она што је доцније нисао жени, начинити, кад се могну објавити на свет, једну од најлепших књига у нашој новијој књижевности.

Кад би га жудња ова сувише обрвала, заронио би у књиге и у науку своју, а њу је, како сам каже, «бескрајно волео». Ту би нашао и заборава и задовољства. Из почетка му је због језика и због недовољног основнога знања о природи ишло тешко: али је он с таком вољом радио, а својом главом тако успешно поимао, да је убрзо обратио на себе пажњу својих професора. Међу овима је, поред чувених стручњака у медецини, био тада у Берлину и Ватрослав Јагић, чија је предавања о нашим народним песмама такође слушао и његово пријатељство задобио.

Осем тога имао је Лаза у Берлину и добрих другова Срба, међу којима беше, цело време, медицинар Светозар Атанасијевић, садашњи управник опште државне болнице у Београду, за тим, неко време, Миша Вујић, па његов стари побратим Христић, и Милан Радовановић, медицинар (познат доцније по свом преводу Дарвинова списа о «Постанку врста»). С овим се Лаза у Берлину ближе познао и побратимио. С њима је двојицом обнављао старе класичне приче о пријатељству и народне песме о побратимству, с њима непрестано био и за време школскога одмора путовао по Немачкој, јер је у Србију свега једном могао доћи (лети 1874).

Ово је бављење у Берлину значајно и по промени коју је изазвало у погледима Лазиним. И ако се сав био предао студијама своје позитивне струке, опет је, под утицајем жудње за својима и за завичајем, почела у њему лагано претезати, и на послетку

претегла, осећајна жица над позитивистичном хладноћом и шаљивом лакоћом с којима је дотле гледао на свет. Да се тај обрт изврши ваљда су и године припомогле па можда и још један моменат.

Као младић, а онако осетљив, Лаза је у Берлину имао и једну ђачку љубав, која се свршила, као ђачка љубав, растанком. Не бисмо је можда ни спомињали, да није Лаза после такога краја сео и стао — писати своју прву приповетку. То је његова «Швабица» која се ево, у Задругину издању, јавља први пут на свет. — Њу је онда целу написао, осем можда последњега писма. Ако узмемо баш то писмо, које је са свим обична романтика (али с лепим новим детаљима), на осталима се виде све главније црте доцнијега Лазина причања.

Ту је сав онај реалисам који је тада царовао у јевропској књижевности а у нашу недавно почео улазити с преводима руске приповетке и романа, те се и у нас већ био почео пробијати Милованом Глишићем. По избору Лазиних превода у великој школи у Београду види се да је био заволео руске реалисте, а већ прве приповетке његове казују да иза њих стоји велики миљеник тадашње јевропске публике — Тургењев. Лаза, пишући, полази од стварности, посматране у појединим њеним детајима. Тај поступак још боље разумемо, чим мислимо на природњачко занимање пишчево, где се главна пажња поклања факту. После Лаза тражи тим фактима смисла и везе. По оригиналном рукопису «Швабице» види се лепо како се детај, који је у почетку био само прибележена реч или кратка реченица, шири и развија у један од оних каменова за мосаик, који после захвате по читаве алинеје или одломке, те, наслагани један на другога, на-

чине љупку целину. Сви су они живи, с природе, плод Лазина бистрог посматрања и проучавања, плод његове осетљивости која не остаје равнодушна ни према нечему што би многи и многи други темпераменат прешао не спазивши га. А сви су ти детаји бирани тако, да нису излишни, и ако их је у овој првој причи доста; сваки доприноси или специјалној карактеристици или општем тону приповедања. Уз то нису ни банални; за сваки се, како је намештен, мора признати да чини утисак новине.

Све је пак прожето једном мишљу: како он може Швабицу одвести својој мајци у кућу? Занимљиво је да он ту не истиче сметње националнога гледишта него с породичнога: она не би моглаући у његову породицу онако потпуно како он жели, а то значи — да се у њој изгуби! Пред тим се породичним захтевом губи његова лична љубав с њеним правима. То је мисао која влада и у већини осталих Лазиних приповедака. Јанко са својом љубављу има се уклонити испред мужевљих права и породичних обавеза у «Вертеру». Арсен треба да жртвује своју Аноку и ова се, са својим личним претенсијама, мора покорити задрузи у «На бунару». Одрастао човек при одлуци о женидби не може а да не послуша глас мајке своје у «Ветру», Љубав индивидуална, ако баци под ноге обзире породичне и друштвене, доводи до катастрофе, као у «Школској икони».

А цело је причање пуно осећаја. Да већ оставимо на страну како говори о «јунакињи» Швабици, али тон како побратиму збори или како спомиње мајку, сестру и њену децу код куће у Србији, па како говори о сваком узгредном лицу у причи — све то везује «Швабицу» за доцније његове приповетке с ко-

јима је он унео толико праве топлине у српску књижевност. Овде једино нема његове симпатије за два лица: за пруског лајтнанта и за немачкога бурша два надувена створа која за остали свет, ако га не презру, имају само снисходљивости.

Тако написану «Швабицу» прочитао је Лаза другу Атанасијевићу, и оставио је међу хартије. Тек много доцније био је почео прерађивати је за «Отаџбину», дајући јој сажимањем ону једрину што одликује његове остале приче, а коју овде збиља штети нека развученост. Али је с тим прерађивањем стигао само до трећега писма.

Онда пак насташе прилике које Лази морадоше одвести мисли од Швабице. У његовој отаџбини трајао је већ скоро годину дана херцеговачки устанак, па се и Србија с Црном гором спремала за рат. Влада позва Лазу, с осталим питомцима, па траг кући, и постави га у војсци за лекарскога помоћника. Тако је служио целога првога рата у дринској војсци, а другога је био у источној Србији. Радио је савесно и предано, тако да је од старешина добио нарочито признање. А кад се рат свршио и мир углавио, врати се у Берлин.

Он се још пре рата био спремио и јавио за испите, па сад навали да их што пре доврши. Али и за време те спреме он седе, да продужи рад који је почео са «Швабицом», и написа још једну причу: «Звона са цркве у Н.», којој је доцније преденуто име: «Први пут с оцем на јутрење». Њом се винуо у онај живот шабачких трговаца о ком је био пун детињских успомена, још освежених бављењем у Србији за време рата. Предмет му је једна трговачка кућа: отац, мати, старија кћи и двоје деце. Једно од тих лица, отац, који је пре живео само за остале у кући и само о њима

и њима бавио, издваја се мало по мало из тога круга и улази у друштво каванско и карташко. Тим је поремећен сав живот кућевни. Мајка се с децом истина све тешње прибија једно уз друго, али домаћиново одметништво, које жена залуду гледа да ублажи, уноси све јаче растројство у домаће биће. Ово разорава спољашња страст, картање. То се картање било збиља тако осилило у Шапцу, да је било постало права друштвена болест. И Лазин Митар, пошто је картајући се покидао толике многе жице од којих је била изаткана његова породична срећа и живљење, дотерује на послетку породицу до руба немаштине а себе до самоубиства. Пред тим човеком, који је сам себе од својих одвојио па се везао с туђинима који га неверно упропастише, пред човеком тако осамљеним и немоћним за даљи живот, у тренутку кад држи самоубилачку цев према себи, ствара се жена, домаћица, која му показује да су они које је он оставио готови примити га у свој загрљај, те да опет с њима и за њих он почне живети и радити Породица и породични дух и дужности победили су.

Ту је мисао уобличио писац у врло драматичан догађај, мајсторски изведен, тако да већ тим чини необичан утисак на читаоца. Али сва је тежина тек у приказивању душевних стања кроз која пролазе лица ове приповетке: Митар, жена му и мушко им дете. Ту истина нема анализе модерних психологиских романсјера, нема ситњења и тумачења појединих душевних покрета: шта више, нигде се изреком не казује шта је које лице у ком догађају помишљало или осећало. Па опет се цело Лазино приповедање своди на откривање душа њихових. По оделу, по најнезнатнијем поступку, по најмањем покрету, по најлакшем изразу лица, по крат-

кој речи — по свему се види, јасно као дан, душа њихова. Све се оно троје — и отац и мати и син — може тако пратити кроз целу приповетку и тако гледати онај дубоки душевни драмат који они доживљују.

Од туд у овој приповеци силних појава, пуних огромнога ефекта, особито она страшна ноћ коцкања па она с покушајем самоубиства. А и друге слике нису мање песничке. Овде се Лазина машта, која је у »Швабици» била као у повоју, сјајно посведочила. Као год што видимо душе личностима, тако исто видимо, као очима на јави, све о чем се приповеда, са свим што је око њега. У српској је критици већ чувена она велика соба у кући Митровој после картања, а доста је још подсетити на слику оне друге собе с иконом светога Ђурђа пред којом се моли запрепашћена жена с децом.

Али ни тенденција и моралност, ни драматичност, ни фина психологија, ни сликовитост не чине потпунце, ову приповетку. Треба још додати симпатију, која ни у једној другој причи није овако силно исказана као у овој. Речено је да је у њој Лаза приказао онај мили му шабачки живот; али то није доста, има у њој још нечега ближега пишчеву срцу: жена Митрова — то је рођена мајка његова, и онда је појмљиво да је он у приповедање и у приказивање таке личности унео сву ону топлину, с којом је он дисао према кући а особито према мајци.

Ту исту љубав забележио је Лаза у то исто време и на још један начин. Спремио је свој докторски темат: „Experimentelle Beiträge zur Wirkung des Quecksilbers, nebst einem Anhange über den Nachweis des Quecksilbers mittelst Electrolyse“ (8^0 стр. 48) и то је посветио мајци („Meiner Mutter

gewidmet“). — За тим је лепо свршио све испите (16 јануара) те буде промовисан за доктора медицине и хирургије (24 фебруара 1879 године) после се стаде спремати да положи и државни испит лекарски, па му те пруско министарство и одобри, те је још чекао одобрење и од српске владе.

Док је то чекао, стаде радити на новој причи. Враћао се мишљу к оним поцерским селима где је у младости провео толико лепих часова, а куда је опет пролазио за време скорашњега рата. Његова осетљива душа дисаше пијететом према старинској патријархалности српскога села. Она се њему чинила правом идилом. И он, као и огромна већина интелигентних Срба, није видео колико је Србија заостала, према ономе што би требало да она буде па да могне одговорити својим великим задацима. Према томе ни Лаза не сматраше да је њој потребан привредни и друштвени преображај. него је сваки покушај новотарења сматрао рушењем народне светиње. А у Србији се баш у то доба јављају људи који мишљаху да у тај свет треба унети нов, развијенији и савременији живот. То беху они његови другови из велике школе с којима се он при крају свога школовања у Београду није могао слагати, те се после од њих потпуно одвојио. Њихова тврђења да и у Србији треба почети разумније радити земљу те стару ралицу запемити новим, гвозденим плугом, тврђења, која су тек доцније оправдале невоље финансиске и привредне што снађоше и народ и државу, — Лаза није могао прихватити. Нема сумње да је морао доцније кога од тих људи видети и на делу у народу или бар чути о њему. Под тим утисцима написа «Школску икону у нашем селу».

У тој је причи ухваћен јавни живот српскога села у часу кад га је већ почео захватати први, још слаби, талас новога тока у животу народном. У опште су Лазине приче, и ако приказивање народнога живота није њихов задатак онако потпуно као потоњим Матавуљевим и Веселиновићевим радовима, ипак врло значајни документи о животу у Србији између 1860 и 1885 године. Тако ће и опис Митров у почетку приповетке «Први пут с оцем на јутрење» сачувати доцнијим нараштајима слику кицошкога домаћина по варошима у почетку тога одсека времена. Истих лепих историских слика има особито у причама «Он зна све» и «На бунару».

У «Школској икони» поп приказује стари свет сеоски, док млади учитељ долази као посилац новога. Тешко је рећи где је на другом месту овако јасно, као у Лазе, приказана сила нашега патријархалнога друштва, колико у појавама њеним толико у чиниоцима који га одржавају. Поп и село једна су душа: поп је сеоски, а село попово. О своме најрођенијем, о јединчету свом, поп пиштa не одлучује док не припита село; село је њему старије и од његова владике. После тога, јасно је од куд је и попова најстарија у селу. То је стање Лази толико за срце прирасло, да он нема душе ударити му озбиљно ни на оно чему он, образован Јевропљанин а Шапчанин склон шали, види јасно комичне стране; он спомиње то само с благим, добродушним осмехом. Од туд се, први пут у овој приповеци, јавља Лазина хумористична жица, ведра и весела, и њој је, рекло би се, само за то дан мах, да би се слободније смела излити сва симпатија према миломе предмету.

Само, кад се пређе причањем на непријатеља целе те идиле, та жица пређе у другу. Лаза се с оним новим људима није разилазио само за то што су они хтели америчким плугом изоравати српске крчевине, он је њих мрзео што су без пијетета рушили оно што је он свом душом поштовао као светињу. Ти људи у свом претераном и често афектираном позитивизму удараху нарочито на све оно што они називаху сентименталношћу и романтичношћу, на осећај у свакој манифестацији његовој, истичући место њега непосредну корисност рада и неумитну хладноћу разума и науке. Лаза, који је био сав срце, о таком једном човеку говори без штедње и обзира. Он његове рђаве стране, а међу њима многе од оних које је Тургењев на Базарову обележио, тако разголићава, не заклањајући их ничим другим што би поред њих или иза њих било, да је та слика изашла као силовита карикатура.

А све је то одевено у таки сликовит облик, поједине су појаве тако живе пред очима, душе оних људи опет тако лепо приказане, свачија се карактеристика тако доследно развија, — да је пишчева мисао доиста успешно уобличена. Томе треба додати и особити манир приповедања у њој. Поред већ поменутога хумора, у њој, као ни у доцнијим причама «Вертеру» и »Он зна све», није свака ствар доказана, много је што шта тек наглашено, много само узгред споменуто, те царује нека пријатна загонетност и тајанственост. То јој је нова драж. Ипак у «Школској икони» не беше писац довољно савладао технику тога начина, те неке појединости, врло значајне за доцније догађаје у причи, нису довољно истакнуте па се с тога неке ствари у њој не разумеју одмах при првом читању.

Међу тим српска влада не одобри Лази да полаже државни испит у Немачкој, те се он, поводом неких догађаја, диже одмах у отаџбину. Уз пут сврати, у Бечу, уреднику тадашњега најугледнијега књижевнога листа нашега «Српске Зоре», Тодору Ст. Виловском, и с великом зебњом предаде рукопис својих «Звона са цркве у Н.» За уредника беше то неслућена тековина, а као год он беху очарани и читаоци: кад прича изађе у листу (1879) свак се питаше ко је тај непознати мајстор у књижевности. Охрабрен тим успехом посла Лаза и «Школску икону у нашем селу» цењеном дубровачком листу »Словинцу», који је донесе 1880 године.

Те су приче затекле српске читаоце баш онако како је требало за њихов успех. Они беху још под утисцима дотадашње приповетке српске у којој се, с малим изузетком, пробијаху јачи или слабији романтични елементи. Њима је дакле са свим добро дошла Лазина пластичност и драматичност. Осем тога свет је по духу народном и по дотадашњем образовању свом могао прихватити само дела с потпуно умиреним и ведрим моралним акордом — песимистични реалисам и натуралисам тешко хоћаше успети: а ту их је Лаза потпуно задовољавао. На послетку наш народ, који је до јуче неговао, па и данас још негује, своју усмену књижевност онако пуну природности и живота и који је већ био осетио сласт руске реалистичне приповетке, једва је дочекао песника који му је, испуњавајући и оне горње захтеве, обилато подмиривао и овај. Од прве појаве, Лаза поста љубимцем српских читалаца; његове приповетке, што иначе врло ретко бива, стадоше остали листови прештампавати. А како баш тада беху умрли Љубиша и Ђура Јакшић, њега

очекиваше безгранично царовање на пољу српске приповетке. —

Кад се вратио у Београд, Лаза је постављен за физика округа београдскога. Тим почиње његов плодни и благодетни лекарски рад. Са тога поља на овом месту, а из овога времена, имамо да забележимо један његов подлистак, популарно написан из медицинске струке. Управо то му је други таки рад, јер је још 1877, кад је настао мир, написао један, «О дезинфековању школа у којима су за време рата биле болнице». Ту је он ударио на безразложан страх од заразних бакцила, због кога су велики а непотребни трошкови чињени по многим општинама у Србији. То је онда штампано у подлиску службених »Српских Новина», па је на истом месту (1879 године) изашао и овај други: »Обмањивање публике лажним лековима». Овде устаје противу варалица који с великим рекламама по новинама намећу публици разне тобожње лекове, те износи сву дубину преваре при том трговању.

У једно је почео обрађивати стручно поједина медицинска питања, чему је почетак био учинио у својој докторској дисертацији. Те је чланке штампао или у «Архиву« српскога лекарскога друштва или у немачким лекарским листовима. Осим тога реферовао је, некад писмено а некад само усмено, на састанцима лекарскога друштва у Београду о занимљивијим догађајима из његове лекарске праксе, а исто тако треба споменути и његове значајне демонстрације у томе друштву[1].

[1] У »Српском архиву за целокупно лекарство« штампани су његови радови о ишијасу и о периодичној неврагији nervi supraorbitalis, a у Allgemeine Wiener Medizinische Zeitung: Ischias postica Cotunii, ein Beitrag zu deren Differential-Diagnose. — Међу рефератима главнији су ови: о лиси; о латентном си-

III

Што је Лаза постављен за физика са седиштем у Београду, добио је он врло подесно место: остајући у средини српскога културнога живота, могао је у једно излазити редовно у народ и тако захватати из тога несцрпнога врела, како за књижевност тако и за сва поља интелигентнога рада. Путујући лекарским послом по селима београдским, допуњивао је слику и познавање сеоскога света, које је, и ако варошко чедо, био дотле стекао. О томе је он, све

филису; о повреди rectum-а услед пада на тикву коју је повређени па себи носио; о пункцијама хумидних плевритида; paralysis agitans; о дејству антипирина код пнеумоничара; о напрасној смрти услед холелитијазе; о трбушним ранама, кад је трбушна дупља отворена; о дифтерији и егзантематичном тифусу у општој државној болници; о дејству калабара при иритису; о епидемији егзантематичног тифуса у космајском срезу; о једном случају амблиопије; о тризмусу и тетанусу; о пантљичари (taenia solium) код једног детета од пет месеца и 10 дана; menengitis cerebrospinalis; два случаја erythema nodosum; о једном случају афазије; о једном случају амилоидне дегенерације у јетри, која је при постављању дијагнозе одвела на echinococus; о дејству sec. corn. у једном породиљном случају; о једном тумору цереброспиналном; о једном случају тровања са морфијумом; о једном покретном тумору у трбуху; о добром дејству инункције са јодоформом на menengitis tubercolosa; о ресултатима његових опита с антифебрином у општој државној болници; о парализи десне стране утеруса на породиљи (услед трамве); о упливу белог лука на идрофобију; о лечењу дифтеритичних павлака концентрисаним раствором natri benzoici. — Од Лазаревићевих демонстрација нарочито треба споменути ону кад је испод три микроскопа показивао своје препарате Кохових комабацила заједно с предавањем које је тада држао о морфолошком и биолошком развићу бактерија, микроба и осталих микроорганисама. После осем других, приказивао је друштву болеснике с овим болестима: paralysys spinalis spastica; sclerosis medulae spinalis; athrophia musculorum progressiva; конкременат подјезичне жлезде; пареза горњих удова услед оловне интоксикације у лончарском занату; Duchenne-Aran-ова атрофија мускула мишице и руке. — Види за све ове податке »Отаџбину«, књ. 27, стр. X—XII.

што би му се значајније учинило, редовно записивао, као што је то и иначе увек радио. У његовим рукописима има мноштво таких бележака: појединих речи, изрека, значајних реченица или духовитих шала, карактеристичних чињеница или догађаја. Неки од тих записа потичу баш из времена његова физиковања. Од тад ће бити и неки врло лепи одломци једне приповетке, који ће се штампати у другој књизи овог издања, а од тад је и четврта, по реду писања, прича његова: «У добри час хајдуци!»

То је мала сличица, готово да речем песмица. Обликом подсећа на неке приче из Тургењевљевих «Ловчевих записника». Тамо лута ловац и срета људе и прилике, па нешто од својих утисака нешто од догађаја којима је био сведок изатка црту која се таласа између лирике и приче. Из оне богате сеоске природе, чије је сликање учинило руског приповедача славним у свету, узима и наш лекар сличицу те почиње с њом казивање свога умора и уживања у одмарању, па у све то уплеће и сликање посматранога сеоскога живота. Овде је приказан млад задругар богате куће шумадинске, са својим појмовима о младићу «Нречанину», који се населио у његову селу и запазио с његовом сестром. Љубавни је пар више у сенци, а братовој је психологији и погледима главна пажња поклоњена. Сељачко неповерење у Србији према српским досељеницима из Угарске узимали су за предмет и пре Лазе таки књижевници као Љ. Ненадовић и Ђ. Јакшић; али ни један није то питање националнога патриотисма с таким полетом обрадио као он; лирисам бије као имна кроз свршетак причице. С тога је она у круговима српске интелигенције у Угарској нашла нарочитога одзива. Иначе је она најмања међу свим Лазаревићевим

причама, написана пажљиво као и остале, а тоном лаким и веселим.

Ова је прича изашла 1880 године у «Отаџбини», коју је др. Владан Ђорђевић баш тада обновио, те јој Лаза својом сарадњом подиже белетристички део тако високо, како није ни један српски лист стајао дотле а тешко и после. Он је убрзо за тим на наваљивање уредниково узео перо у руке ради нове једне приче. Она по свом почетку чини утисак да наставља његове »Лекареве записнике» («У добри час хајдуци»). Можда су га и београдска села кроз која је пролазио подсећала на она подринска која је у детињству познао, тек он се врати оном свету који је већ приказивао у «Школској икони». Још је у тој приповеци спомињао старога Матију Ђенадића; то је била чувена једна задруга, и као да је баш неки истински догађај у њој послужио за основу Лазиној причи. Он за две вечери о новој години седе и баци на хартију једну од најлепших својих приповедака »На бунару«. Како је писана по сећању из млађих година, у њој се не осећа реалисам детаја колико иначе у Лазе; све је као процеђено кроз неку песничку средину. Па ипак је њом Лаза ушао дубље у сеоски живот него у ранијим двема причама о њему: ту није главно јаван живот сеоски, нити мишљење сељачко о свету изван њих, већ сам интимни живот домаћи и његов живац: снага колективности задружне на према индивидуалној вољи и тежњама, на према личној срећи појединога члана њена.

То је задатак, али је мало у којој другој причи и сам Лаза успео да га заклони оваким красним пластичним обликом. Мало је у којој другој његовој причи просуто толико обиље идеалне појесије колико у овој

описи, карактеристике, појаве појединe, драматичност радње, интерес и запетост у читалаца па неочекиван а природан расплет, а све превучено јаким млазом лирисма — чини ову приповетку најлепшом идилом у целој нашој књижевности.

Од како јој се почну читати први редови па до последњега, непрестано се стоји под утиском оне средине, главнога предмета на ком се развија радња — снаге јаке задружне куће; а уједно је свака појединост одмерена као да је само о њој реч. Нијансовање тих детаља чини једну од главних дражи ове приповетке. Ко та лака преливања не опази или не осети, неће имати пред собом ни близу сву лепоту њену. Да би се могло допустити да стари српски домаћин дође дотле, да од чуда полива младој снаси својој на бунару, потребно је да се пре тога он лепо види на оној граници старости од које сваки час настаје по неко детињење; а с друге стране, да би он могао саломити снаху, требало му је пажљиво сачувати сав пијетет, поштовање и страх од aукторитета његова. Исто је тако лепо нијансован и карактер Анокин, те је необичан догађај с њом ипак са свим природан. — А догађај је цео збиља необичан. Та се идеалистична црта у овој причи више истиче него и у којој другој. Да би извођење мисли било снажније, Лаза узима све најтеже претпоставке: Аноку тако ћудљиву а тако лепу, да је не само владала младожењом Арсеном него и самом женскадијом у кући, која је иначе од ње највише трпела; Арсен, који би највише могао ломити Аноку, такав је туњез, да од њега нема никакве користи све до краја; сам домаћин са свим онемоћао. Па ипак је Лаза ствар најприродније извео.

Али док су оваки акорди у расплетима већине његових приповедака говели оптимистичној ћуди српских читалаца и јамачно били један од разлога његових успеха, дотле су неки критичари, истипа рећи, налазили да су неприродна онака »поправљања« као Митрово (»Први пут с оцем на јутрење«), као Марино («Школска икона»), као Живково (»У добри час хајдуци!» — ту Живко исправља своје погрешно мишљење), као Анокино («На бунару»), као Јанково («Вертер») и Вучково («Он зна све»). Они су чак бедили писца да оп стварност изврће за љубав своје литерарне техпике. Овде је у критичара било двојакога грешења. Прво, што нису видели да су све горње личности носиле у себи све елементе новога стања које с њима настаје; ово је ново стање морало готово неминовно из првога постати, чим су се спољашње прилике промениле било услед развитка самих догађаја (види нп. («Први пут с оцем на јутрење«), било ненадним стицајем прилика (»У добри час хајдуци!« и «Он зна све»), било још вештачким удешавањем (у неколико «На бунару», па тако и у »Вертеру»). Ти су завршеци тако природни у тим причама, тако неодољиво излазе из њих, да се ни једна од њих не би ни могла замислити с друкчијим крајем но баш онаким. Друго, ти завршеци потпунце одговарају пишчеву гледању на свет и на догађаје у њему, његовој ведрој вери у победу добра међу људима. Осем тога Лаза је веровао у моћ речи. Човек, који се у својој лекарској пракси служио и сугестијом за лечење појединих недуга у својих пацијената, природно је што је сматрао да се тим средствима може и душа лечити. У његовим приватним писмима и у поступцима има пуно сведоџаба о том његову мишљењу.

После ове приче, ако је судити према ономе што је штампано, није се он више враћао сеоскоме животу; у његовој посмртнини имају још неки лепи одломци с таким предметом, али се не зна кад су писани. Лаза је 1881 године постављен за примарнога лекара у општој државној болници, а неко је време замењиво у њој и управника. Дотле је он био брзо стекао угледно место у престоничком друштву, а међу практичним се лекарима особито истакао. То му даваше могућности да добро прихвати своју породицу. Она је блажена парница пре тога била свршена намирењем с противником и кућа остала Лазинима. Али нови несрећни догађаји беху оставили на руке, њему и мајци му, сав ситнеж најстарије му сестре. Лаза је с мајком све то пригрлио, све стао изводити на пут, потпомагао тако исто и друге сроднике, а и свакоме другоме, где би само могао, пружао помоћ. Тако је његово топло срце помогло да се свију неколика нова кућевна гнезда у српскоме друштву, па за тим понови и он кућу Кузмана Лазаревића.

Он испроси и венча сестру свога побратима Косте, г-ђцу Полексију Н. Христићеву (1881). На том новом домаћем животу стаде он подизати и неговати сву срећу бића свог. Сва она дубока потреба породичне милоште, сва његова вера у породични живот, све богатство топлих осећаја према кући букну с новом снагом у њему. На скоро му се роди и прво дете, син Милорад, те се чинило да ће нови дом свака срећа пратити. Нешто доцније пресели му се и мајка у Београд, и најпре се намести код кћери и зета, М. Шапчанина, а доцније дође Лази. Изван такога дома Лаза није себи другога задовољства тражио. У тој средини, код рођака и код

домаћих пријатеља тражаше он и налажаше одмора после напорнога лекарскога посла.

На жалост те му прилике не даваху довољно маха за књижевни рад. Како је о свем што би написао најпре са свих страна размишљао, те би, имајући тако све у глави, очекивао моменат или, како он у шали говораше, »нантије«, па да седне и баци ствар на хартију — за све то њему све мање остајаше времена. Осем тога, он је, пишући, уносио у писање толико од своје душе, од самога себе, да би он, како је сам говорио сваку написану ствар одболовао. С тога њему књижевни рад није могао бити неки одмор после умора од лекарске праксе. За то је и сарадништво на »Отаџбини« ишло теже. За јунску се свеску 1881 године могао дати само један почетак (од »Вертера«), а после је он наставио писати за поједине свеске, док то није свршио.

То је, ако »Швабицу« оставимо на страну, његова највећа приповетка. Предмет јој је сентиментални вертерисам. Шта о њему мисли, Лаза је казао већ у »Школској икони«, где је ударајући на поситивисам обележио и своје неслагање са сентименталним »заводским« васпитањем попове Марије. А тога је проливеног сентиментализма било много у нашој образованој врсти све док се не појави реакција од омладине Лазина доба; па ипак је тај стари правац био тако силан, да је он још отимао маха, те је нп. и самога Лазу умео опет понети са собом. Здрава се памет Лазина истина бунила против њега, увиђајући јасно сву лудост па често и штетност тога пута, али је ипак сам имао тога толико у себи, да је од њега начинио главнога јунака своје нове приче — Јанка.

То је била прилика да се покаже духовитост и сатирична жица Лазина, и она се овде показала како није ни дотле ни после, јер јој је он дао сав мах.

Позорница је причи друштво како се обично скупи по нашим бањама. Његово је шаренило Лаза врло лепо, готово свестрано ухватио, тако да нам је и овом приликом сачувао у жанр-слици један историски споменик о савременом му животу. Међу другима ту је и чиновник Јанко који налази своју другарицу из детињства, сад већ туђу жену, Марију. Он јој прилази и обнавља познанство па у беспослици бањској почиње обнављати и у свом и у њену срцу давно већ угашену њихову детињску љубав. Обоје пођу и иду том низбрдицом, док изненада не бане међу њих муж. Овај пред Маријом разголити сву грешност и простачину Јанкова вертерисма, те се жена дозивље дужности и брачној љубави, а Јанко се, постиђен, трже и одлази из купалишта.

По овакој басни види се одмах да је »Вертер« права новела, а то је свакојако и према обради. Психологија је српскога Вертера бистро ухваћена и лепо изведена, као год и његове друге, у том погледу, Марије. Развијање њихове љубави, обновљене у таким приликама, приказано је фино и поуздано. Ипак израда новеле има недостатака којих нема у осталим Лазаревићевим радовима: то су трагови њеног постанка и писања од броја до броја. Писац је увек био научен да пред собом држи целу ствар, докле је не сврши, и да према целини, каква изађе, склопи и удеси сваку појединост. А то овде није било. С тога се он увек вајкао на уредника, и никад више, и ако се на њега наваљивало с молбама, није пристао да преда само почетак па да после пише наставке. У »Вертеру« доиста

имају као неке две половине, недовољно стопљене једна с другом. Нпр. ветрењасти и празни апотекар Катанић постаје у другој поли разумни и предани пријатељ, чак књижевно образован ментор. Осем тога овде мисли и слике нису добиле све оне фине нијансе које је Лаза тако мајсторски давао свом приповедању. С тога по неко место стрчи према другима, те пи утисак па читаоца није онако поуздан, какав би требало. Од туд ни мисао пишчева није схватана баш како треба. Узело се нп. да је Лаза хтео оштром сатиром жигосати *мрски* му друштвени тип; док је напротив он самога себе подобро изнео у Јанку. С тога јунак није ни карикиран, па је тако, и поред своје моралне недаће, остао доста симпатичан.

Ипак је ова новела, која ни по главној мисли ни по многим дивним појединостима не заостаје од других његових прича, значајна што је тенденциозношћу отишла даље од свих осталих: у њој писац указује прстом на тип врло раширен, под многим облицима, у нашем друштву. Али »Вертер« није само пандан »Школској икони«: Јанко није овде засењен, као онај нови учитељ свим оним осталим личностима на које писац излива онолико милоште, није он утонуо, да се чисто губи, у приповедању оне сеоске идиле; овде он не само што је на првом плану, него писац и према свему осталом бањском друштву стоји онако исто као судија како год и према њему. Овде је дакле писац отишао најдаље у примени својих идеја о задацима књижевности у друштву, које је нарочито видео остварене у списима великих руских писаца. Али, с друге стране, неко одсуство милоште пишчеве за личности у овој новели. заједно с оним недостацима њеним, као да су учинили те ондашњи српски читаоци нису прихватили

ову приповетку онако као друге Лазине. Збиља, топло срце његово било је на крају крајева главни извор лепоте и успеха његових приповедака.

А оно се нигде није тако болно а ретко и тако силно излило као у причи коју је у брзо за тим написао. У њој се потпуно армонички стекло његово срце, његово схватање стварности и његови погледи на човека у друштву. У тој причи, »Све ће то народ позлатити«, обрађује војника који је у борби за отаџбину остао богаљем те живи од туђега »издржања« и милостиње. То је вечита у човечанству трагичност личне дужности да се жртвује за оно, чему је баш задатак да ту личну срећу обезбеди. Разне друге облике тога сукоба обрађивали су толики велики светски писци, па им је сад приступио и Лаза потпуно оригиналним сликањем једне његове врсте. Кад је Љ. Ненадовић једном, пошто је ову причу прочитао, дошао из Ваљева у Београд, питао је некога познаника где је Лаза, јер би га обишао, па том приликом додаде: »Никаки писац у другом свету није онаку ствар о оном предмету написао!« — У том цртању Лаза не стоји на страни великога колективнога бића — отаџбине, већ на страни осакаћенога јунака, управо, пошто би за Лазу и овде као и свуда сама личност била по себи слаба и недовољна, он оставља према отаџбини стара оца, дакле породицу која у сину губи хранитеља. Оца највише и видимо у причи, син се показује тек доцније. Породица, која у осталим Лазиним приповеткама претеже над личношћу, претегне овде и над отаџбином.

Песимисам који из ове приповетке изилази изузетак је у Лазину писању. Он се јавља као даљи ступањ после сатиричности која је владала писањем

«Вертера». Да би се предмет приче »Све ће то народ позлатити« и мисао која њим влада могли лепо разумети, потребно је не само помишљати на утиске које је Лаза добивао гледајући оно наличје рату по војним болницама и све очајне страхоте у њима, него ваља имати на уму и стање у Србији које је настало после два велика рата са султаном. Релативно слаба територијална тековина а осећање великих политичких губитака народних, што насташе услед тих ратова, нису ни мало ублажили тежину несразмерних жртава принесених за време војевања. За то се на све оне догађаје, па и на саме најлепше бојне успехе, и данас у Србији гледа без одушевљења, а јамачно је тако, управо још више, морало бити и онда кад је Лаза писао. И овај је, приповедајући ону катастрофу, јамачно говорио из душе целога народа. Ово се с толико више права може казати што ни пишчев песимисам није прецрн ни преочајан, и ако му је бол дубок.

Простота приповедања најбоље сведочи дубину тога бола. Без излишних речи, без узвикивања, не разнежавајући ни мало читаоца, Лаза постиже највећи ефекат простим извођењем оне две, по њиховој несрећи, велике слике — оца и сина. Па ни у том приказивању не претерује ни најмање, није зло насликано ни мало црње него што је збиља. Стварност, проста стварност, ни у ком правцу неидеалисана, показује се у овој приповеци силнија но и у којој другој његовој. Никад он није с онаким простим средствима, па ни друкчијим у осталом, постигао ни оваке а камо ли веће ефекте, а то је, може се рећи, врхунац сваке уметности, да све уради а ипак себе потпуно прикрије. Да би газда-Благоје, обичан мајстор казанџија, постао у својој несрећи што јаснији, поред њега стоји не

какав идеалисани контраст него опет други таки човек, обичан официр Танасије Јеличић, те ће разлика њихова и њихове судбине, поред све њихове «обичности«, бити опет врло крупна. Та двојица чекају лађу која носи мајстору рањенога сина («само га окрзло» — тако мисли да су му писали), а официру жену и синчића, који једва избежаше из запаљенога Књажевца. Чекају цео дан па заједно дугу боговетну ноћ, а срце им се стеже од свакојаких помисли. Приповедање тога страшнога чекања заузело је већи део приче (јаче од $^2/_3$), али су њим спремљени сви утисци онога главнога што тек после долази, а то је кад се мајстор-Благојев син појави као богаљ без десне ноге и без леве руке Страшан утисак тога ненаднога зла на Благоја и грозна појава, која тада настаје пред толиким сведоцима и с њиховим великим учешћем, приказани су опет просто а опет пресилно.

У свему томе. поред све лепоте описаних и других елемената, главно је психологија. Мајстор Благојева душа, а то је душа сваког обичног честитог Србина, њени покрети и њене мене у оној страшној прилици прави су предмет ове приповетке. То је и овде обрађено оним истим начином као и у дотадашњии Лазаревићевим радовима, а без сумње успешније но и у једном од њих.

IV

Кад је «све ће то народ позлатити» угледало света у јануарској свесци »Отаџбине» за 1882 годину, уврши се пишчев успех код читалаца. На жалост велику ту наста и прекид у његову књижевну раду. Поред

свега настајавања уредника «Отаџбине«, као и других пишчевих пријатеља, лист оста без његове сарадње. Њега беше са свим захватио лекарски посао, и у болници и у главном санитетском савету и, особито његова велика, разграната лекарска пракса. Он стече глас првога практичнога лекара у Београду. Његова ведра, увек насмејана појава, приступачност и предусретљивост, савесност и душевност, па озбиљна његова спрема с университета и редовно праћење научних новина на пољу медицинском учинише те је свак тражио његову помоћ. А он не бираше пацијенте, свуда прискакаше, и богатима и сиромасима, не само не тражећи од ових награде него и не примајући им је. Тако је бесплатно лечио и читаве гомиле, нпр. пуних девет година чланове »Београдске трговачке омладине», па питомице «Женскога друштва». Па су и друга поља тражила његове сарадње. Тако је неколико година био заузимљив и савестан члан позоришног одбора, те су из тога времена остали неки његови врло значајни реферати о оригиналима који су управи подношени. Све му је то тако заузело цело време, да му, и ако се мало одмарао, није остајало времена да се, како треба, прибере и стане писати.

Управо ти су се велики напори брзо одазвали и на његово нежно здравље; снага му је очевидно слабила. За то му је већ 1884 године ваљало у лето потражити лека у одмору и лечењу у Рогацу у Штирској. Здрави ваздух, одмор, лечење, пријатно друштво брзо му почеше видљиво повраћати здравље, те се врати окрепљен кући и опет приону на рад.

Али приповеци ни сад не приступаше. Ранијим узроцима приступи у то време још један. Његов учитељ и пријатељ Јагић често му је још у Берлину свраћао

пажњу, мимо Гогоља и Тургењева, и на друге велике руске реалисте: Гончарова, Достојевског и Толстога, а на поласку Лазину у Београд нарочито му препоручио да чита роман последњега »Ану Карењину«. Како Лаза није могао те књиге наћи у Београду, због слабих књижарских веза између Србије и Русије, тај је савет, и ако не заборављен, остао непослушан. Тек некако у ово време, почетком 1885, Лаза узе »Ану Карењину« (и то у немачком преводу) и прочита је. Утисак беше необичан, али и страшан: према оној сили Лази се учини да је свако друкчије писање ништавно. Просто као да му се отсекоше руке; он се више не смеде машити за перо.

После некога времена прочитао је и други велики роман Толстога: »Рат и мир«. То беше баш у време бугарскога рата, на граници. Ту је и Лаза био, као ресервни санитетски мајор, најпре пословођа у санитетском одељењу врховне команде а после управник велике ресервне болнице у Нишу, коју је сам за неколико дана подигао и уредио. Кад прође и тај нови рат са свим његовим невољама и Лаза се врати кући, навалише на њега пријатељи да изда у збирци приковетке које је дотле штампао. Тако изађоше »Шест приповедака Л. К. Лазаревића« (1886).

У историји се српске књижевности мало кад догодило да кака књига буде дочекана с таким свестраним одушевљењем као ова. И они читаоци који су дотле само непотпуно, неки пак и никако, знали његове радове стадоше зачуђени. Сва критика поздрави једнодушно писца као ненадмашнога великана у српској приповеци. За тим се стадоше, све чешће, јављати и преводи појединих прича на многим туђим језицима, са врло симпатичним одзивима о српском приповедачу.

У српској се јавној речи исказиваху најврелије жеље да се што пре дочека још која ствар из његова пера. Таква једнодушност уливаше његовим пријатељима наду да ће му се повратити воља за писање; те га са свих страна подстицаху. И збиља, он опет поче понешто писати, али су била залуду сва наваљивања да с тим изађе на јавност. Он још стајаше под утисцима силе Толстога.

А и лекарски посао биваше све једнако велик. С тога му и здравље опет поче слабити, тако да је брзо морао мислити на одмарање. Нова је невоља била што је њему врло тешко падао растанак са женом и децом, те би га. чим би се одмакао, обузело нестрпљење да се врати а сан би му се са свим разбио, и тако се отвораше нов извор слабости његовој. Ипак немаде куд него тога лета (1886) отиде у Гмунден на одмор и лечење. па опет на годину у Рогатац, који га је пре три године онако лепо помогао.

Сва ће ова бављења у купалиштима остати значајна у српској књижевности не само што су једном од најзнатнијих радника на њој опорављали оронулу снагу, већ и за то што је он од туд сваки пут писао честа а прекрасна писма кући и другима у Београду. У њима ће се наћи приличне накнаде за прекинути приповедачки рад. Толико је ту топлине, толико полета, духа и опажања, да се велика већина њих може назвати правим и чистим литерарним створовима. Неколико таких писама имамо и из 1888 године, али не из бање, јер се због његове несанице и нестрпљења мислило да ће се боље одморити путујући лагано по Србији. Али ни то довијање његових није с њим много помогло, јер се он брзо пожурио породици.

У опште се у некадашњу сјајну Лазину ведрину и веселост мешало све више суморности. Највише су га пак разведравали срећни догађаји у кругу породичном, особито деца. Велико му је уживање донела, 1887 године, куповина куће у Београду. То је за њега било као неко утврђивање породичнога живота, као нека потребна допуна свему осталоме у њему. Напротив тежак му је ударац задала смрт мајчина, почетком те исте године. Пре тога је мајка пала у дугу болест, тешку и за њу и за оне који су око ње били. Па ипак, никога у кући, а камо ли Лазу, није ни једном издало стрпљење нити умањило пожртвовање у неговању болеснице. А кад је смртни час дошао, он се, као право дете за мајком, дуго није могао повратити.

У то се он доба опет стао чешће прихватати пера. Време је чинило своје и дало му маха да прокува онај утисак од читања великих списа Толстога, а и подстицања с поља не престајаху. Кад су почетком 1888 године бирани у академији наука, која је тада основана, први чланови, Лаза буде изабран за дописника академије уметности. У посмртнини његовој има повише већих одломака. од којих су неки јамачно раније написани, али други су, по свему се види, тек из ове последње две три године његова живота. Они ће се штампати у другој књизи овога издања и посведочиће обилатност Лазина талента, коме само спољашње прилике не дадоше, одвраћајући га на друга поља, да буде онолико родан, колико је могао бити према ономе што је у себи носио.

Тако је он крајем 1888 године радио и довршио, по оном прекиду, прву своју приповетку »Ветар« и штампао је у »Отаџбини«, која је пре две године била почела излазити и по трећи пут. У »Ве-

тру« имамо два радна лица: мајку и сина. Та је мајка без икаке сумње један од најлепших створова у свој нашој књижевности; она лепо пристаје к оним дивним сликама српске мајке у народним нашим песмама. А што је така изашла та слика, није ни чудо, ако се помисли да је њу радила љубав Лазина према његовој преминулој хранитељци. Да се овде има посла с таком сликом и приликом, може се готово поуздано тврдити. Мајка се у »Ветру« показује пуна љубави, пуна преданости, чисто некога поштовања према свом одраслом сину, па ипак непреклопа у мишљењу о значају његових поступака за његову срећу, непреклона али пуна нежне да не покаже присвајање власти над њиме, да му не намеће своју вољу против његове. Све су то таке нежне и фине црте, да их дотле није таких било ни у самога Лазе; на њима се, а још више на психологији синовљој, види нова, појачана студија, изазвана оним читањима Толстога.

Лаза је увек највише пажње поклањао човечјој души, и онда није чудо што је онаки зналац и приказивач најтањих као и најкрупнијих душевних покрета, каки је Толстој, изазвао онако дивљење у њега. Он сада пише опет једну новелу, али душевне појаве нису у њој више ни близу онако једноставне као дотле; он сада анализе најмања колебања у машти, у мисли, у осећању, у вољи човековој, која настају под најразличнијим утицајима које трепутак доноси. Метеоролошко стање, доба дана, утицај зграде и собе, састанак с оваким или онаким човеком, поглед на овај или онај предмет или појаву, случајна или прорачуњена реч мајчина или чија друга, све то ствара расположење овако и онако, одлуке и поступке »јунакове«.

Тако се добила слика душевна склопљена од таких детаља, како нису били ситни никад дотле ни у Лазе. Те су појединости у »Ветру« тако оштро запажене па одабране из стварности; и ако су многе од њих врло ретке, да се стварност, природа осећа на сваком ретку у њој. Њега је за те аналистичке послове чинила згодним сама његова наука па практично занимање; ово му је, поврх другога, давало прилике да што ближе гледа врло различите људе. Али то само не би било довољно за стварање никаких па ни ових Лазиних уметних дела, већ је у њега поред дара за анализање и посматрање детаља био други — синтетични: да од њих створи складну целину. У томе склапању ситних делова у целину био је Лаза увек зналац, а у »Ветру« је најдаље отишао. Особито му се та вештина огледа на карактерисању лица у причама. И ако су многи детаљи, од којих је једно лице склопљено, често покупљени с врло различних страна, опет се они тако лепо слажу међу собом, тако потпомажу поступније или наглије развијање главнога карактера, да Лазина лица само с тога и стоје жива и целокупна пред читаоцима.

Са такога финога рада Лаза је био врло задовољан својим »Ветром«, и он је после говорио да му је то најбоља ствар коју је написао. У читалаца међу тим није било тако мишљење. Ступањ њихова књижевнога образовања није им допуштао да схвате све танане лепоте ове нове приче. Осем тога, у њој је писац објективан, па апстрактан; психологија је сувише потисла остали живот, овај се од ње не може довољно осетити, а онога шаренога, спољашњега, пластичнога живота врло мало и има овде, а на њ их је сам Лаза био навикао.

У осталом и Лаза је све више бивао душа а не тело. Његово је здравље опадало, тако да је свак видео да му га треба штедити. Прилика се и томе указа. Лаза је већ за време болести дотадашњега краљева лекара, др. Саве Петровића, обично њега замењивао у двору, те сад после смрти његове буде постављен на то место и у једно унапређен за војнога санитетскога потпуковника (почетком 1889 кодине). То у исти мах беше мера којом му се пријатељи, бојећи се његове зле коби, стараху за породицу. А здравље је све на горе ишло. Тога је лета био принуђен отићи на лечење у Глајхенберг, али се није вратио много опоравњен. Ипак све то још беше слабост, а права болест још и не избијаше.

Како је тако почео смањивати праксу по вароши, стаде с новом вољом радити на приповеци. Од свега је само једну довршио, нову причу из онога шабачкога трговачкога живота за његова детињства, који му се, овако из даљине, чињаше све лепши. С тога ће опет ударити из његова срца млаз одушевљене милоште. Као некад Митрова Марица у »Први пут с оцем на јутрење«, овде је Илинка сва предана кући и мужу, кога она толико цени и тако лепо о њему мисли да вели е »Он зна све«, па се по тој њеној речи и зове ова прича. Ипак Илинка није понављање већ старе слике Маричине; ово је млада жена, пуна праве љубави према мужу, али која је у кући са свим друго нешто, слабија и незнатнија од Марице. Њен муж Видак и млади девер јој Вучко дају опет слику шабачкога трговца као и Митар; али њих овде видимо не само као људе радине него и како они бивају онаким вредним и стаменим трговцима. Видак се, управ, много и не развија, ми га само упознајемо с

разних његових страна; али Вучка видимо од ранога детињства па док не постане ортак братов. Ту је пред нама приказан леп морални и грађански проблем како се трговац, довољно јаке моралне снаге за борбу која га чека у његову пословању, развија — управо би требало рећи: може развити само — из бујне дечје и младићске природе, која је, управ дивљачки, трзала узе којима га је спутавало наше шаблонско школовање и васпитање. Енергија, која се изливала у отпор према школским властима, у играње забрањених игара и у опште у неко пркошење оном реду који му се хтео наметнути, окреће се на поље рада и тековине и ствара од такога младића врло корисног члана друштвенога. Вучко је на тај начин главно лице у овој приповеци, и цртање његова развића главни јој задатак. То јој замењује басну и заплет; писац је успео да се читалац заинтересује даљом судбином тога несташнога дерана, те да и не тражи других занимљивости. У осталом прича има и врло потресних појава, као што су оне у којима се прича несрећни пад Вучков с коњем и све оно што је тога дана настало. Живот овде није потиснут (као у »Ветру«), и ако је психологији велики део дан.

Особиту драж причи овој даје приповедачев начин, који је могао извести све до краја само онаки мајстор у стилу, каки је био Лаза. У том подешавању тона приповедачкога Лаза се особито одликовао. Ако изузмемо на страну приче »На бунару« и »У добри час хајдуци«, које се у том погледу доста подударају међу собом, свака је остала потпуно друкчија од свих. То је као кад се за сваку песму изабере засебан инструменат чија ће боја најбоље одговарати врсти осећања која ту песму прожима. Како је друкчија, по

приповедању, »Школска икона« од »Вертера«, или »Први пут с оцем на јутрење« од »Он зна све«, или «Ветар« према »Све ће то народ позлатити«! То је право богатство у жицама. Па тек, како у појединој причи свака ситница одговара тону целине и управ га ствара! Кад се у првој алинеји приче »Све ће то народ позлатити« нађе реч да тепелук на жени некога Маринка магазаџије »тако безазлено блисташе, као да је Зајичар процватио а кроз Књажевац протекла река од млека[1]«: већ се по том грком сарказму у напред осећа катастрофа која ће се на крају испричати. Та се армоничност нарочито лепо види у оној његовој последњој причи; али да се све то спази или осети потребно је и врло пажљиво читати Лазаревића, а то опет тражи да се он прочита по неколико пута. При сваком новом читању нађе читалац у појединостима неку лепоту које није пре тога запазио, па то и утисак целе приповетке учини сваки пут свежим.

Још једну лепоту даје свим овим радовима српски језик, богат, чист, правилан. Лаза је још из дома и из завичаја говорио лепо српски, а доцније је сам учио и обраћао пажњу на све оно што у том погледу треба да зна српски књижевник. С тога његови списи чине оне ретке књиге које и читаоцима и науци пружају, без мало савршене, обрасце књижевнога језика српскога.

Написав причу »Он зна све«, Лаза је њом конкурисао код академије наука за награду коју је тада први пут објавила из задужбине Николе Мариновића. Тада се био јавио академији и Сима Матавуљ својим »Новим оружјем«, и академија је по рефератима др.

[1] Оба су та града била у рату попаљена.

Милана Јовановића и Светислава Вуловића досудила награду њима обојици. Али док је то признање стављало венац у руку која је тај рад написала, та је рука венула од болести која већ беше отела маха. У пролеће 1890 године појави се на Лази суха болест, која је све страшнија бивала. Она беше на послетку задобила себи поље на том телу које се, нежно од рођења, трошило редовним преморавањем за последњих десет година дана. Нега имућне куће, љубав толиких рођених, пажња многих пријатеља, лекарско знање предани**х** другова одлагали су за неко кратко време кобни час. Беху то страшни месеци, кад су сва дуга наука и лекарски рад и искуство Лазино служили још само за то да му показују редовно како је све ближи час који ће га однети са света. Ипак је он за све то време са правом стојичком мирноћом гледао у очи неумитној смрти.

Па и по сред тих часова, кад би му само болест дала, Лаза се машаше за перо и писаше по мало. Његова рука није престајала писати до на неколико недеља пред смрт. И она на послетку дође једнога вечера — 28 декембра 1890. Било му је тада четрдесет година.

Кад је сахрањиван, најбоље се показало шта је он био Београду. У престоници српској не беше умро само домаћин за којим се кућа његова никад неће утешити; не беше нестало само добра и честита човека за којим плачу његови рођаци и пријатељи; не беше светом променио само војник високога чина и поверења коме српска војска дође да ода последњу почаст — велико мноштво Београђана испраћаше још и друштвена радника у коме је толико било човечности и срца, да је спасавајући њих на себе са свим

био заборавио, а огромна гомила читалаца, којима се духом придруживаху из целога Српства све оне друге непрегледне гомиле до којих је допро овај пусти глас, клањаше се оном који беше створио модерну српску приповетку.

Творац савремене српске приповетке — то име најбоље казује заслуге Лазине. Док је у другом свету приповедачки књижевни облик већ од давно био тако завладао, да то поста главним изразом све књижевне радње савремене, у нас је приповетка још страдала од романтичнога лирисма. Од двојице људи који чињаху изузетак у том погледу један, Јаша Игњатовић, стајаше осамљен као неки несавремени појав изван ондашње књижевности наше, други, Љубиша, беше плод засебних, мѐсних, књижевних и културних прилика, те немаше широки свенародни значај. Лаза учини с приповетком оно што је с песништвом био учинио Бранко: постави је на сталан и поуздан основ, везавши је потпуно с народним животом. Лаза дакле има двојаку заслугу. Једна му је што је оставио за собом у српској књижевности збирку прича која ће у њој остати упоредо с Бранковим, Змајевим, Јакшићевим и Ненадовићевим књигама, као једна од оних тековина што ће потоњи нараштаји српских читалаца предавати једни другима у руке. Друга је не мања заслуга што је својим утицајем на једној страни уравнио путе Матавуљу, а на другој изазвао читаво коло млађих радника: Ј. Веселиновића, И. Вукићевића, Св. Ранковића и друге, читаву школу која је већ до сад дала српској књизи одличних књижевних плодова. Свачија се величина најбоље види по дубини бразде коју оставља за собом у потомству.

По свему је томе био Лазаревић један од оних писаца који су сами собом ушли у програм издања Српске Књижевне Задруге, још чим је ово друштво основано. Али, кад његове приповетке почињу сад излазити у низу Задругину, то се не врши само друштвени задатак, него се у једно испуњују, више пута исказане, жеље задругара, који нестрпљиво изгледаху кад ће их пре добити у руке. Остатак Лазаревићева приповедачкога рада изаћи ће скупљен у другој свесци овога издања, па ће се том приликом казати све што треба и о начину како је приређено.

Крајем 1898.

Љ. Јовановић.

ПРЕГЛЕД

ПРИПОВЕТКЕ

I

ШВАБИЦА

Кад сам се полани вратио из Италије, дошао ми је до руку овај рукопис. Читао сам га под утисцима, који су на ме оставили Помпеји. Кад сам изишао из Помпеја, певао сам песму »свја сујета человјеческаја, јелика не пребивајут по смерти«. Чудновато да ми се та песма врзла по памети и после овог рукописа. Још је чудније што мој сапутник у Италији, мој пријатељ и редактор, кад сам му прочитао овај крњав рукопис, понуди ми у откуп албум Помпеја. Ја сам пристао на трампу, смејући се рђавој досеци о мољцима и лави.

I ПИСМО.

» . . . .
. . . .
. . . . . . женско друштво пријатно. . . . . .
Њена мајка, брат јој поручник . . . . манов, Попеску, калкулатор у министарству грађе-

вина, један немачки студент, Макс по имену... Али ти већ познајеш главне особе овога пансионата, а нарочито њу. Преко дан смо сваки на свом послу. На доручак, ручак и на вечеру скупљамо се у трпезарији, где је и клавир и једно десетак новина и журнала. Трпезарија је та управо наше интернационално земљиште. Ту смо сви као у својој соби. Ко нема никака посла седи ту, чита новине, удара у клавир, забавља се с Аном, добује прстима у прозор или се прислони уз пећ. А Ана је наравно увек ту с радом или са забавом. Туманов с његовим дубоким басом и још дубљим брковима . . . .

. . . . Поносита као . . . .

. . . . D mol

. . . . маже колена петролеумом, и кад год сирота јутром дође с трга хуче, и при том нама, својим питомцима, демонструје садржину котарице . . . . .

. . . . као вуга, а они то зову haut goût[1] . . . . . .

. . . .

---

[1] Високи (одлични) укус.

II ПИСМО.

. . . .
Мислиш ваљда: ко шта ради — ја се само с њоме заносим. Не, брате, још у мени ђипа поштено срце — та ваљда пред тобом смем то тврдити. Шта имам ја с њоме? Ја баш и да сам уверен да ме она — чисто ме срамота да кажем — да ме она воли, тим бих се пре повукао с поља љубави. Зар да се играм »девојачким срцем«?

Ако ћу истину рећи, на сваки начин пријатно ми је бити с њоме — а као бајаги што и да ми не буде? Али наравно да је то све далеко од ма каквог осећања, које би било ма и налик на љубав. Погледам је по кад кад са стране и испод ока, па се мислим: дијете, дијете! Али даље наравно ништа. Та ја, и кад не бих био равнодушан према њој (као што је она према мени — а то јесте тако ми бога!), ипак бих се добро чувао сваког корака, који би ме водио до ма каквих изјава и споразумевања. Ти знаш да она није у оним годинама, у којима се »проводи љубав«, стоји целу ноћ пред авлинским вратима, и чека се »љубазник«, па се после цмака док не удари крв на нос, а не дајући себи никаква рачуна под богом. Хоћу да кажем: није у годинама у којима се игра љубавних скена, и само јој »значајно« стегнути руку значи »пођи за мене«. Нема ту дакле шале. Ја још који месец па остављам скамију и ступам на своје ноге, и сваки ма и неозбиљан корак у љубав био би

корак у женидбу, а ти врло добро знаш д
се ја њом оженити не могу. Боже мој! Шт
би рекли моји, шта пријатељи, шта на послетк
и поглавито ти сам? Прво није ни Српкиња
можда ни лепа, а сирота. Па њена родбин
— хајде мајка и боже помози, али лајтнант!
А ти знаш да сам престарио за ексцесе. Не-
када сам мислио да бих био у стању оже-
нити се кухарицом, живети с њоме о кор
суха хлеба, и бити најсрећнији смртни. Т
су ваљда године што чине човека »паметни-
јим«. Ја бих пљунуо на њих, па ипак не мог
да будем »луд«. Прошло је све. Срамота б
ме било од берберина, који ме сапуни три пут
недељно.

Аман, побратиме! Ја нехотично начиних
некакав увод. Томе је свему крив Јоца, који
нас је, кад нам је био у гостима, узео на око,
па после и теби којешта надробио, из чега си
ти начинио читаву оптужбу, од које се ја само
браним. Приповетка је свршена. Веруј! Ја сам
према њој само галантан господин: пратим је
на клавиру кад пева; додајем јој игле кад ис-
падну; огрћем јој кабаницу кад пође у шетњу
итд. Међу тим мирно и спокојно гледам своја
посла, и за два три месеца уздам се да ћу по-
стати доктор. — Ко ће са мном?!

Помисли шта је урадио луди Никола —
обријао бркове и уписао се у буршеве. Ја као
најстарији медицинар усудио сам се дати му
једну лекцију, после које ми је он претио да
ће ме звати на дуел, на што му је Видак ду-
ванџија — ударио шамар!

Неко куца на моја врата.
Ана ме зове на вечеру.

Твој побратим.

III ПИСМО.

. . . .

Од неко доба наша се преписка врзе само о Ане. Ја то чиним ваљда с тога да ти не помислио: »а, сад се ућутао, сад ништа о ој не пише, знам ја шта ће то рећи!« јер ког скептика, као што си ти, мало је. Сада ш ми бар веровати да нема ништа јер је п пре пет дана отишла својој сестри у Готу. тали смо сами — немој да ми се смејеш д ти кажем да нам је некако свима тужно. а је држала свезу између нас, јер овако днемо сви за сто, ћутимо, да се чује како ха вечера. Макс прави рђаве досетке, на је се ми само званично смејемо. С тумавом се наразговарам кад смо у својој соби,) како он тешко говори немачки, то га мрзи што почиње кад смо сви заједно, а да опет рене руски у друштву где нико ван нас два разуме — знаш да је врло »genant«[1].

Наш »Дон Карлос« је непрестано она ужаа противречност имену, које смо му дали. ако исто гледа испод очију, чешља косу из тиљка на чело, носи кратке панталоне и ромне ципеле и црвене велике махраме, у је се усекњује и које му из џепа вире. Има

---

[1] Заворно.

бритву од које је једна страна само за жуљеве. То сам опазио неки дан кад је Спалдинг узео од њега бритву да зареже плајваз. По цео дан чита новине, којих су му пуни шпагови. Затури се у канабе и вади једне по једне. По кад кад, пошто је наишао на нешто важно, одмакне их држећи их у левој руци и гледа их из даљине, онда удари десном руком по њима, погледа у онога који најближе седи до њега, климне важно главом и промумла: natürlich[1]! или na-nu[2]! или Donnerwetter noch einmal[3]! онда стане ревносно све подвлачити црвеним плајвазом, и пошто одува бурмут што му је из носа пао на новине, завали се опет у канабе и чита даље.

Тим исподвлаченим новинама обично повезује баба сутра дан ћупове с компотом.

Он још непрестано говори страсно о њиховом рату с Француземима, о будућем свету који ће се састојати само из Немаца, о »силном немачком царству« итд. итд. Нос му је већ поцрвенео, и како уђе на врата чујеш како му се мућка пиво у трбуху. — Туманов обично прошапуће: kräftige deutsche Natur[4]! и пљуне.

Спалдинг онакав као и пре. Пред свима говори како мрзи Немце. Бије келнере кад хоће да га преваре за десет пара, па им после даје динар бакшиша. Вуче још непрестано не-

[1] Наравно.

[2] Е-е.

[3] Гром и пакао.

[4] Снажна немачка природа.

мачко-енглески речник куд год иде, и доручкује татарски бифтек. Ја гледам те од њега учим што могу више енглески, па после казујем њој.

Њен брат лајтнант је онако исто отужан. Он је пресрећан кад може да нас уверава, како једва чека да се опет дигне крајина на Французе: die Hunde haben noch immer die Jacke nicht voll[1]. Кад је што говор о Србији, онда ми он непрестано доказује како ми треба да почнемо с Турцима. побићемо их ваљда.

— Ех, кад бисте ви имали нешто само један овакав кор као ми, ласно бисте ви свршили с Турском.

Мени би и сувише.

— Кад бисте ви знали српску војску и њена дела, ви бисте се стидели тако што рећи.

Онда Туманов стане, натуцајући немачки, да прича. Ти знаш да он добро зна наше ствари. Сад је узео Мемоаре Проте Ненадовића да преводи на руски.

Ти не знаш још два Румуна, који с нама седе — један гимназиста овде, а други математичар. Веома добар и озбиљан човек.

IV ПИСМО.

Н . . . .

Чудиш се, мора бити, што сам се ућутао — болестан сам. или, боље да кажем, био сам

[1] Овим псима још једнако није довољно батина.

болестан. Нисам ти хтео писати, да се не бринеш, сад је све добро

Па и после толиког ћутања ипак немам ништа о чему бих ти могао писати. Последњим твојим писмом увераваш ме да из мојих приповедака с Аном нећеш изводити никаких закључака и тражиш само да ти све на танко пишем што буде између нас двога, и подвлачиш два пут речи *на танко*.

Добро, побратиме. Ти не знаш да ме ти сâм увлачиш у некакав роман. Сад сам и ја почео да мотрим на сваки њен поступак према мени. Ти си управо крив што сам почео да се интересујем њоме, право да ти кажем, више но што бих хтео. Све се мислим: па шта сад да му пишем?

Ево шта сам још напабирчио за мршаво писмо као што су обично сва моја писма.

Кад је дошла из Готе ја сам се био толико предигао да сам тај дан ручао с њима заједно; дотле сам јео у својој соби, јер ме мрзило облачити се.

Она је дошла у вече. Чуо сам како јој Попеску и Туманов весели отворише врата и како се цела кућа напуни весеља. Туманов дотрча мени у собу (не знам шта је и њему наспело) и с некаком поузданошћу да ће ме обрадовати вели: хајдете, дошла Ана. Онда сам се и сам обукао и отишао у собу где једемо.

Кад сам ушао она је вадила некаке поклоне од сестре за матер.

— А, рече она гласом који ме, бадава је, дирну, а ви сте слаби?

— Не, *био* сам, госпођице, а од куд ви знате?

Она се мало збуни.

— Г. Туманов ми је казао.

— Да, рече Туманов простодушно како га је бог створио, госпођица је питала, како је врата отворила, шта ви радите.

Ја је погледах испод ока. Она је се чинила да ништа даље не слуша и вадила је даље дарове за матер.

Ја сам сео у угао од пећи и гледао је. Може бити што сам је се зажелео, може бити и што је била запурена од пута, тек мени се учини необично лепа.

Нисам ништа даље говорио. Кад баба изађе да гледа вечеру, а Попеску да купи духана, остасмо само ја и она. Туманов чита новине и сваки час пита: »какъ єто по русски?«, она дошла и села до мене код пећи.

— Ал' ви сте сад са свим здрави? запита ме некако плашљиво.

— На путу да будем са свим здрав.

— Ал' сте тако бледи!

— Нисам јео ништа већ осам дана.

— Богу хвала само кад је све прошло. Ви се не чувате, ја сам то знала. И ви сте ми леп доктор, и поче весело да се смеје. Ја не смем ништа учинити против ваших наредаба, а ви не дате себи ништа приметити. Нећу вас ни ја, бога ми, од сад слушати.

— Ви? Не, ви сте увек били добро дете. Нећете ваљда сад да проиграте ваш глас, нарочито у *мојим очима* — молим вас, и ја почех да се смејем хтевши као показати да

ја и не мислим присвајати себи толико интереса за ме с њене стране.

Није ми ништа одговорила. Погледао сам је испод ока, није ме гледала. Мени се учини као да сам јој ставио некако питање на које није одговорила, и као да ми је врло стало до њеног одговора. Оваки случајеви мене само држе. Све ме копка неки ђаво — да видим да л' она у ствари мари за ме, кô што ме ви сви уверавате.

Тог вечера после вечере играли смо даме. Она је играла врло добро. Доби прву партију и погледа ме оштро, ја сам разумео да то значи: за што ви не играте озбиљно?

Другу партију ја сам се усиљавао да добијем па ваљда с тога и предвидим њен колут који сам морао појести. Кад сам већ сâм мицао, угледам да она има даму, турим је на крајно поље и покријем је још једним каменом, као што се то чини с дамом

— Ви опет имате даму! рекох јој.

Она промеша срдито руком колутове, отури даску од себе, подбочи се на руку и глéдаше на клавир, за којим Попеску свираше влашке потпури.

— А што мешате фигуре, кад партија још није свршена?

— Ви хоћете да се спрдате са мном.

— Бог с вама!

— А за што не играте него ме пуштате да ја добијам?

— Зар ви мислите да ја на тај начин хоћу да вам учиним некаку љубав? Будите

уверени да се варате — ја сам играо како сам најбоље знао.

Она се опет одобровољи, али није хтела више играти даме. Ја окренем даску и одбројим себи и њој по десет зрна. Она пристаде да игра мица.

Опет ме је тукла, али сам на њеном лицу видео да је уверена да ја играм како најбоље знам и да је не пуштам хотимично да добија.

После три партије опет помеша зрна и отури таблу, али не срдито. Смејала је се.

— Не, ви не знате да играте. Морате код мене учити.

— Свака лекција од *вас* биће ми драга ја ударих гласом на »вас.«

— Добро. Онда је прво: немојте да ласкате.

— Хоћете т. ј. да кажете: немојте ни од сад да ласкате као што и до сад нисте ласкали.

Она лако поцрвени.

Баба међу тим донесе меда и ораха, па опет изађе. Попеску беше угасио свеће на клавиру и свираше на памет, мени се учини лепше него икад, увертиру Телову. Она је међу тим узела некакав ручни рад. Ја лупах орахе и давах јој, она их замакаше у мед. Попеску не хте јести. Он поче опет Weber-ово Aufforderung zum Tanze.[1]

Онда ја устах и донех чашу воде. Попијем пола чаше.

— Ах, опростите. ја нисам и за вас донео.

[1] Позив на игру.

Она ухвати моју до половине пуну чашу.

— Одатле сам ја пио, чекајте: ја ћу је изапрати па ћу вам онда насути — и ухватих за чашу.

Она istrже руку и нагло искапи чашу.

— Али, госпођице!

Она ми изгледаше увређена. Не хте ништа више говорити.

Ћутали смо обоје. Попеску доврши свирање, заклопи клавир и диже се.

— Лаку ноћ!

— Лаку ноћ, рекосмо ми.

Кад остасмо сами, ја се подбочих на руку и гледах јој у очи, које су биле управљене на рад у рукама јој. Опазила је да је гледам, није ни за један тренут дизала очију с рада.

— Госпођице, овај је прст мој болесник (њега је била опарила кључалом водом. Ја сам јој, пошто је прснуо мехур, мазао раствором сребрног нитрата), ја имам право да га у свако доба прихватим и да видим како му је. Молим овамо руку.

Ухватих је за руку и почех завиривати прст, који је био залечен још давно пре њеног поласка у Готу.

Она не отимаше руку, али изгледаше озбиљнија него што бих ја хтео.

Ово је згодна прилика да огледам њено »срце«, помислим се.

— Госпођице, поклоните ми овај прст.

Она је непрестано у њега гледала. На моје питање врћаше главом у знак да ми га не поклања.

— Зар ни цигло један прст нећете да ми поклоните — нисам се надао. Ђаво га знао, то сам казао с доста осећања и, у ствари, као да осетих да ме боли њена хладноћа.

— А шта ћете с њиме?

— Ви мени њега поклоните, а шта ћу ја с њим то ја знам.

Она се усиљено насмеши.

— Ако ћете да га одсечете, ево вам га.

— За сад ништа. Само да ја знам да је он мој, а?

Она климну одобравајући главом.

Ја узех њен прстић и почех га миловати. Држао сам га за који минут у својој руци, она га онда, веома опрезно и као не знајући шта ради, извуче и настави плетење.

После пет минута ја извадих сахат.

— Већ 11. Ви знате, рекох ја као у шали, да сам ја болестан, па ипак ме не терате да идем да легнем. А ја сам опет смешан што и сâм не идем, него вас само зановетам којекаквим беспослицама. Ја знам да вам је дуго време кад сте са мном.

— А ви идите, кад знате.

Учини ми се да ће то рећи: немојте да ме терате да вам кажем да вас волим. Па ипак устах и пођох.

— Лаку ноћ, дајте ми бар руку.

Не гледајући одговори лаку ноћ, али ми не даде руке.

— Госпођице, то нисам заслужио. Е па лаку ноћ.

Дођох у своју собу. Не знам од куд, па ипак осећах се увређен.

Ах, нема смисла заносити се, помислим. Треба оставити ствар. Нема ту онога што сам ја мислио, а на послетку и не треба. А шта сам ја и могао мислити? Да ме...

Будалаштине... Цело вече сам провео с њоме, а посла пуне шаке. Боље би било да сам што паметно радио, него што сам пиљио њојзи у очи. Шта сам хтео тиме?

После сам скухао чаја и радио до 3 сахата по поноћи, да бих накнадио оно што сам изгубио.

Кад сам легао у кревет, изађе ми она у памети.

Даље од мене! Имам ја својих послова. Ја сам Србин, ја имам стару матер, ја имам свој задатак — зар које ко да ме смета!

Побратиме, приповетка је свршена. Та ти ниси ништа више ни очекивао. Ти знаш мене. Твој верни

Побратим.

V ПИСМО.

Н.........

Не знам којим си путем начинио онакав закључак у твоме последњем писму: »ви се обадвоје узајамно волете. Док се пољубите, видећете да се ја не варам«. Ти не знаш да ме на тај начин доводиш на чудновате мисли. Он је у толико истинит, што ја и после мојега последњег писма нисам престао »зано-

сити се с њоме«, као што сам ти био писао, и као што сам мислио да ћу учинити.

Имам и опет чиме да ти се извиним — био сам се »завадио« с њом. Ја сам ти причао како сам отишао из собе, а она ми није ни руке дала.

Сутра дан, ја са свим озбиљно уђем у собу (обично пак, ти већ знаш, све се то збива у шали и у смеху) и доручкујем. Није било никога, но ми ипак нисмо говорили једно с другим. Чим сам попио каву одмах изађем.

— С богом!

— С богом.

Није ме питала ни куда ћу тако рано, као иначе.

Дошао сам у 2 на ручак.

Она је се била откравила. Изгледала ми је необично слатка.

За ручком нехотично је гурнем лактом.

— Mille pardons![1] ритерски се клањајући.

Она врћаше главом: нема пардон.

За казну ја је још једаред такнем лактом.

Она начини некако детињски важно лице и погледа ме протестујући: шта се дирате?

Други су сви били занети у некакав разговор. Ја куцнем својом чашом у њену и шапнем јој.

— Буд'те здрави!

Она климну главом.

Дакле помирили смо се. Ама да л' се ја варам, ил' се она збиља радује?

---

[1] Хиљаду пута (молим) опроштај.

После ручка она села код прозора и преврће L' histoire d'un paysan — Erckmann-Chatrian.[1] Ја стао више ње.

— Лепо време, рекох ја уздржавајући смех.

Она напући уста, сушто дете.

— Ах, ви сте нека прзница.

— Нема више да се говори о томе. Дајте руку. Сад смо се помирили.

Она пружи руку, обрнувши главу к прозору. Ја је стискох за њу.

Дон Карлос, коме у тај пар донесе девојка флашу с пивом, накашља се некако и сувише гласно. Ја се бејах нагнуо над књигу и гледах илустрације.

— Међед, прошапута она, као одговор на Карлосово кашљање.

Би ми необично пријатно. До сад никад није у мом присуству говорила ма што против ма кога члана наше куће.

— Чујете, госпођице, хајд' да закључимо уговор да се ни једно од нас не сме ни за што љутити.

— *Ви* се љутите, ја се никад и не љутим.

— Ко зна? Него пристајете л' ви на мој предлог?

Она измахну руком да удари по мојој руци, па је полако спусти на мој длан и још озго притиште мало.

— Пристајем!

[1] »Историју једнога сељака« (приповетку) Еркман-Шатријана.

Ја не знам за што сам се томе толико радовао. Чинило ми се да сам с њом подвезао некакав контракт пријатељства.

Онда привучем своју столицу до ње и почнем даље превртати Erckmann-Chatrian-a.

Наиђем на двоје загрљених.

— Допада л' вам се ово?

Она напући уста.

Опет наиђемо на слику истога смисла.

— А ово?

Она ме тако оштро и озбиљно погледа, да ме прође сва воља за даљу шалу и да ми се учинише моја питања и одвише бљутава.

Као бајаги настављујући даље нађем Marseillaise-у.

— А допада л' вам се ово?

Она посматраше слику који секунд, онда са свим наивно одговори:

— Ја не знам шта се овде може човеку допадати. Нарочито у вашој књизи. Мора бити да је ово le plus après lettre. Мало у ког човека да је читав нос. Све је тако замрљано да се једва распознаје. Не ваља ништа, ништа.

Поче се слатко смејати, па као бојаги задиркујући ме:

— Хајд' носите вашу књигу. Кô бајаги слике, а изгледају кô да их је наша кухарица бркљом правила.

Ја се противих и држах крепко отворену књигу, коју она покушаваше да затвори.

— О, ви мислите да ћете је на силу затворити. Варате се.

Она се још већма напињаше. Ја на послетку од један пут пустим, и обе поле лупише једна о другу и лако јој прикљештише прст. Ја притиснем обе корице и не дам јој да извуче прста. На послетку она га ипак извуче, но здера врло мало коже, а у исто доба и парче листа из књиге.

— Ах, опростите, рекосмо обоје у један глас. Она што ми је оцепила лист, а ја што сам јој навукао рану на прст.

— Молим, рекох ја, и ако ја цигло имам права да молим за опроштај, ипак се не служим њиме, јер међу нама стоји контракт, да се не срдимо, дакле да и пардон не иштемо.

— Могла бих доказати да имам више права но ви, ал' како је то право на нашем међународном тј. српско-немачком конгресу укинуто, то нећу ни да се служим њиме. Дакле, ја изрично не тражим, пардона, и поче се слатко смејати.

Да није било Дон Карлоса у соби, не знам шта бих јој казао, јер ми толико мила дође.

Изби 4 сахата.

— Сад морам да идем. Морам вам само казати да се бојим е ћете се покајати што сте такав уговор са мном закључили, јер . . . . остајте здраво. Сад ћете ми ваљда дати руку, јер ако ми је не дате, не остаје ми ни та утеха да се срдим.

Она ми пружи руку и смејаше се.

Ах, побратиме, знаш ли кака јој је ручица!

Од то доба било је стотину таких ситнурија. Ја их ти не причам — на што? Résumé[1] је да смо нас двоје пријатељи. О, шта ми она којешта није причала. Ја сам у свима тим разговорима налазио нова и нова својства, која су ме толико привлачила, да не знам јесам ли довољно искрен, кад ти кажем да се нисам заљубио (sit venia verbo[2]!).

Ну на што све то? Игра, луда игра! Ја све мање радим и све се више заносим њоме. Пошло је све буди бог с нама.

Но још нисам толико загазио да се не могу повући, а с друге стране крајње је време да се оканим посла за који нисам, и то ћу и чинити, тако не био твој

Побратим.

VI ПИСМО.

Н.... 1, I, 187..

Почињао сам ти, душе ми, до сад двадесет писама, и сва подерао. Већ су два месеца од мога последњег писма. Ти си писао, молио, запомагао — ја ти ипак нисам ништа одговорио. Стид ме је било на послетку, јер бих се огрешио о своју искреност кад ти не бих све причао, а причати ти опет све тако ми је тешко, тако тешко!

[1] Суштина.

[2] С допуштењем да кажем.

Ја сам слабији и нижи од црва. Вечно сам те уверавао да ћу прекинути све с њоме, па ипак... него боље с почетка.

Све ћу ти испричати. Поделићу у главе. Даћу свакој мото. Развићу сву своју музу. Тим ће бити смешније. А ти се, молим те, смеј, смеј се онако од срца, како бих се ја од срца заплакао, да ме није срамота, и да не морам место плача прегнути на дело поштена човека.

Рекох да ћу почети где сам стао.

Глава I.

Тражи ђавола са свећом.

Од неко доба она ради сваку ноћ до 12 и дуже, јер спрема поклоне за Божић — ти знаш да се у њих па Божић сви дарују. Ја обично донесем књигу па седим с њоме, јер се моја соба не може добро да угреје.

Било је пре једно недељу дана. Поноћи се било приближило, и вампири су чекали да се минутна сказаљка на сахату помакне за један чеперак, те да дигне поклопце с њихових ковчега. Бледог месеца није било (штета! у осталом ти можеш целу скену замислити спрам месечине!). Све је спавало, само сам ја с њоме седео у соби.

Она је радила. Ја сам гледао у књигу и мислио на њу.

На једном прозору белео се спуштен rouleau[1], на другом није било завесе.

[1] Застор.

Ја, да бих почео разговор, дигнем се.

— Да спустим и на другом прозору завесу, а?

Говорио сам врло тихо, не знам за што, па ипак ми се учини да сам и сувише гласно говорио.

Она климну главом.

Ја дођох до прозора и гледах је са стране. Боже!

Она је то опазила. Баци један пут два пут поглед на ме ништа не говорећи.

Ја наслоних главу на прозор. С прста дебео лед покривао је окна његова, а на њима се чудновато заиграваше светлост лампе са улице, нижући се у бесмислене дугуљасте и звездасте слике, саображавајући се осовини ледених кристала.

Дуго сам гледао ову као што видиш луду, прљаво-светлу слику, која се сваки час мењаше, кад се сух ветар на улици заигра пламеном лампе.

Мислио сам нешто, не знам ни сâм шта. А у сваку сам мисао и нехотице уплетао њу. Паде ми како је светлост ту и прозор, да је пропусти, — требало је дакле само откравити лед, и зрак ће пасти на таваницу наше собе. Као што видиш генијална мисао.

Она је седела за столом и везла некакав јастук.

На улици затутњише пожарничка кола. Бакље просуше још јачу светлост на залеђене прозоре. Звоно удари неколико пута. Тутањ се изгуби у даљини, и на ново све би тихо.

— Ватра! рече она.

— Ватра, одговорих ја.

На ново ућутасмо. Ја чух како у побочној соби Туманов дубоко дише; онда како она забада иглом у јастук и како се вуница таре о tulle anglais[1].

Седох на столицу до ње, и тако приближим главу њеноме везу, да није могла више иглом пробадати.

Она спусти вез у крило и наслони се на руку.

Ја је узех за ту руку, и спустих је на сто, миловах је. После легох на њу и затворих очи. Она није ништа говорила, није се опирала. Осетих да сав горим, и да она тешко дише. Прибрах се. Несрећниче, шта радиш?

Скочим нагло са столице и турим руке у шпагове. Ваљало је почети ма какав индиферентан разговор. Ја извадих духан-кесу.

— Изволʼте на поклон, рекох некако промукло и покушах да се смејем.

— Не, рече она.

Нечасвиви ме и опет боцну.

— Зар поклон од мене нећете да примите?

Она oћута. Ја почех да јуришам.

— Поклон од *мене*, госпођице!

— Такав! рече некако збуњено, узимајући на ново вез.

— Какав год ви хоћете. А какав ви хоћете?

Опет је ћутала. Ја сам готово шапутао.

— Кажите какав хоћете!

Ништа не одговори

---

[1] Енглески тул (ретко ткање).

— Госпођице, значи да бисте ви ипак какав други поклон хтели од мене, ви нећете само моју духан-кесу. Кажите дакле!

Ја седох опет до ње и примакох јој се још ближе.

— Не, рече она.

— Нећете да кажете. Не, ви ми морате **казати**.

— Никад!

— Ал' ја знам шта је.

— Ви не можете никад знати шта је.

— Parole d' honneur[1] велите да не знам? Она се збуни.

— Ја *мислим* да ви не знате.

— Parole d' honneur ви *мислите* да ја не знам?

Она поцрвени сва.

— Оставите се!

Мени се учини да ме нестаде. Она је пробадала иглом без икаква реда. Да је ухватим за руку, да је пољубим хиљаду пута, па да умрем. Талас страсти (sit venia verbo) све ми јаче дизаше груди. Ја се нагох њојзи. У исти пар сину ми као муња кроз главу: Швабица, сирота, моја мати, Србија. Скочим и, не уздајући се у свој глас, без с богом остај одем у своју собу.

Било је већ 1 по поноћи. Чух како и она оде у своју собу и опрезно затвори врата.

Ту ноћ нисам ништа мислио, бар не знам да сам шта мислио, па ипак нисам заспао до

[1] (Тако вам) часне речи.

3 сахата. — »Она хоће срце« — то ми је непрестано излазило пред очи.

Глава II.

О љубофи паклена!
Потражи сам аутора.

Сутра дан била је озбиљнија него обично. Ја сам се опрезно клонио сваког диферентног разговора

Тога дана била је се очешљала како ја волим, а то је просто раздељена коса на сред главе, а остраг покупљена у клупче. Тако и моје сестре чешљају своју децу — може бити с тога јој лепо стоји, што ми, у овим годинама у којима је, ипак изгледа као дете.

Тога дана чинила је све што сам је молио. Певала ми је песме, које иначе за бога неће да пева, јер иду до g а њој је глас чист само до eis. Па ипак није је глас нигде изневерио.

У вече је позовем у шетњу.

Снег је био нападао за једну судланицу и шкрипио је под ногама. Сви излози у дућанима осветљени и препуни свакојаких »божићних дарова.« Људи пролазе пуних шака, кола у такој гомили да једва миле, пред Hiller-овом посластичарницом стоји једна руља и гледа свакојаке фигуре од шећера, пред Spiller-овом ресторацијом транспарент и на њему стоји: Eisbahn, bei brillanter Beleuchtung, Entrée separée[1] и гурају се деца и људи с клискама. Поред

[1] Клизалиште, сјајно осветљено, улазак засебан.

нас сваки час протрчавају деца с оним чегртаљкама у рукама и људима од хартије, који кад их повучеш за конац шире руке и ноге и климају главом. Они људи с новинама у ковчезима, који им висе о врату, извијаху њима својственим гласом: Montagszeitung, Abendpost, Figa-Figa-Figaro! Један просјак; који иђаше на коленима, пружи нама руку, она извади пет гроша и спусти му у њу. Пред кућом за концер, и ако је било већ четврт после седам, уставише се једна господска кола. Ћирица скочи са својега седишта и отвори врата од кола. С друге стране искочи један млад човек у белим рукавицама, пређе на другу страну кола и пружи руку у њих. На ту руку навеза се једна бела рукавица, и једна дама за њом. Дама лако скочи на поље. Тресаше главом и затури косу за уши.

Ми и нехотично чекасмо док они пређоше преко тротуара. Онда пођосмо даље.

— Госпођице, овде је тако пуно света, да се не може ићи. Хајд'мо-те боље у мање улице.

Она ћутећи пође за мном у Jahn'sstrasse Ја опет ударих лево преко Brigadier-Brücke и ми стајасмо пред огромним парком, у коме владаше пуна ноћ, јер само главни пролази беху осветљени. Ја пођох још даље не говорећи јој ништа; већ смо били неколико корака у шуми. Ноге нам упадаху до више чланака у неугажен снег, огромни храстови бељаху се с оне стране, с које је ветар духао

кад је снег падао те га наносио на њих. Време је било сухо, тога дана било је на термометру — 10,0, мени није било хладно и било ми је врло пријатно.

После пет минута били смо доста дубоко у шуми. Око нас био је тако тихо, тутањ варошки био је се са свим изгубио, нигде никога није било.

Нисмо ништа говорили. Ја сам мислио на њу и испредао свакојаке снове. Замислих себи моје Ваљево, и њу у њему, и свет који прича о нама кад прођемо улицом: «гледај га, завртила му памет Швабица», и моја мати, црвених очију, која своје сопствене снахе не разуме, и деца мојих сестара и браће, која се либе доћи мени од како сам довео њу у кућу, и њено вечно осећање усамљености, јер је нико не разуме и она никога не разуме... да се опростим с њом, да је оставим за свагда!

Она у један пут стаде и гледаше оштро напред у помрчину.

— Да се вратимо, рече она.

Ја је погледах. Око главе је имала црн свилен шал, бачен преко темена, крајеви укршћени под вратом па забачени на леђа. Из тога шала провириваше јој лице као из некаког црног оквира. — Изгледаше ми необично лепа.

— Да се вратимо? питах ја, а што?

Она смакну раменима.

— Ви се бојите ићи даље у пусту шуму.

Она баци поглед на ме. Поглед у коме је било нечега што ти не умем казати. Некако поуздање, поверење, сила. Тај се по-

глед разли преко свега мене. Учини ми се да сам пирамида и да она не може да ме прегледа.

— Зар с вама кад идем да се бојим чега? рече она с некаком детињском равнодушношћу, та ви сте тако јаки!

— И не треба да се бојите, рекох ја гласом, који је требао да изгледа силан и поуздан, но испаде некако промукло и загушљиво.

У тај пар духну ветар појаче и с једног сухарка сроза се снег и паде на рукав њене ђуде.

Ја извадих махраму и почех јој стресати снег.

Она гледаше све то некаквим равнодушним погледом. Кад сам био готов, она се лако поклони.

— Хвала!

— На малу.

Опет заћутасмо. Она окрете левокруг и пође натраг не говорећи ништа.

— Вама је хладно? рекох ја.

— Не!

— Рђаво?

Она слеже раменима.

— Да?

— Да! рече она.

— А шта вам је?

Она опет слеже раменима.

Ја се не усудих питати је још шта даље.

Уз пут почех причати јој што сам могао индиферентније ствари, само да не бих дошао

на оно, чега сам се тако бојао, јер ми је тако мило, тако пријатно и опет тако опасно. Причао сам јој по стоти пут о Хајдук-Вељку, о Рајићу, о појединим песмама, после сам је испитивао да ли је запамтила друге песме, које сам јој преводио. Одговарала је некако лењо, па ипак све тачно. Онда сам јој причао о Ваљеву, о маленим кућицама, о воловским колима на којима нема ни за грош гвожђа, о Циганима, како свирају и певају и који за десет пара дају да им одвалиш шамар. На послетку којекаке досетке о Банаћанима. Донекле је ишло којекако. Кад смо већ ушли у варош није ми више ишло за руком, и ако сам се усиљавао. С друге стране опет кола и тутањ и не дадоше да се шта говори. Ја ућутах.

Кад дођосмо близу кући, ударисмо на Albrechtsstrasse. Ти знаш како је ту тихо.

Ја не знам за што, окретох се њојзи.

— Још који корак па ћете се ослободити мојега досадног друштва.

Она срдито-тужно развуче крајеве усана.

— На то нећу ништа да одговарам.

Ја хтедох да окренем све у шалу. Почех кроз усиљен смех:

— Молим, ви на то не можете ништа да одговорите.

— Не, ја нећу да ласкам.

— Сад сте се тачно изразили: нећете да ласкате. А кад бисте истину казали, она не би била ни у колико ласкава за ме.

Нисам се више могао насмејати.

Она окрете главу од мене.

— Ја .... ја ... поче загушљиво и преста.

Мени помрче свест. Ама јесам ли ја будала? питах се. Куд сам загазио?

Дођосмо пред нашу кућу и ћутећки прођосмо је. Она се оклизну и посрну мало, ја је ухватих за мишицу.

— Госпођице, молим вас узмите ме под руку, овде је клизаво.

— Хвала вам, рече она, и не узе ме под руку.

Онда се опет вратисмо, опет прођосмо. Кад се по трећи пут вратисмо (ти знаш да су овде по цео дан закључане капије) она стаде.

— Имате ли кључ са собом?

Ја откључах капију.

Она уђе тромо. Под степенима отресаше ноге на асури, и то чињаше некако тромо. Била је веома бледа.

— Госпођице, вама је озбиља рђаво?

Она климну главом.

— Па кажите ми шта вам је?

— Не знам, рече она.

— Дајте ми бар руку да вам помогнем пети се уз степене.

Она пружи руку. Ја иђах за три степена више и водих је за руку. Кад бисмо на по басамака, стегнем је крепко за руку и погледам је.

Она се заљуља и прислони се на зид. Била је бледа, као снег, који мало пре газисмо. Из очију јој грунуше сузе.

— Боже! прошапута она некаким гласом којим ваљда удављеници говоре.

У тај пар чуше се нечији кораци низ степене.

Не говорећи ништа, пођем даље и повучем је за руку. Поред нас прође један човек, скиде капу и поклони се.

— А, ви сте, Хермане, рече она као прибирајући се. Шта ради г-ђица Ведел?

— Ја сам баш сад допратио госпођицу к вама, рече момак учтиво се смешећи. Опет се поклони па оде низ степене.

Ја бејах већ на горњем степену, она за три ниже. Беше извадила махраму и усекњиваше се. Ја видех како она разастре махраму по целом лицу, и како двама прстима притиште очи.

Свет ме остави. Ја је повукох да је притиснем на груди. Брава шкљоцну и њена се мати појави на вратима.

Она трже своју руку из моје, но ја је крепко држах.

— Та пењите се, виках ја смејући се. Зар вас није стид? У вашим годинама не можете да узиђете двадесет степена.

Присуство бабино толико ми респекта ули, да се озбиља почех смејати и шалити. Тргох је за руку и извукох на горњи степен.

Баба се слатко смејаше. Није ништа опазила а није ни могла ништа опазити.

Одем у своју собу, скинем зимски капут и одем у општу собу.

Представише ме г-ђици Ведел. То је образована девојка. Свирала је врло добро у клавир и говорила француски и енглески. Њен је отац професор на иниверситету, и није жалио ни труда ни новаца да васпита своје дете.

Ана је врло мало јела за вечером. Ћутала је, тужила се да јој није добро.

Ја сам се усиљавао да забављам г-ђицу Ведел.

После кратког разговора начини ми она комплимент како добро говорим немачки.

— Опростите што морам ваш комплимент да разумем као укор, јер мало има мојих земљака који за пет година овако рђаво говоре као ја.

— Молим вас, ви сте врло скромни. Ја вас уверавам да човек мора бити врло пажљив па да вам само на акценту примети да сте странац. У осталом лако је то разумети, јер вам је језик врло сродан с нашим! рече она.

— Опростите, госпођице, што вам морам противречити. Српски језик нема апсолутно никака сродства с немачким.

Ја погледах Ану. Она беше поцрвенела.

— Али, Кларо, рече она обраћајући се г-ђици Веделовој, како можеш тако што питати. Срби су Словени.

— Ах, тако! Молим опростите, извињаваше се госпођица. Знам, сад се сећам. Ваш је језик сродан с маџарским?

Ана ми не даде одговорити, она се уплете.

— Кларо, Кларо, рече она усиљено смејући се. Зар су Маџари Словени? То је као

кад би неко тврдио да наш језик има сродности с персиским.

Госпођица Ведел беше црвена кô паприка.

Ја се нисам ништа срдио. Ти знаш да Србин на страни, а нарочито у класичкој Немачкој, мора огуглати овака питања; нас су толико пута питали немачки студенти (класично образовани — говоре латински и грчки као свој рођени језик) је ли Србија у Малој Азији, чудили се кад смо им казали да и ми пијемо кравље млеко, да месимо хлеб исто као и они, да имамо чак позориште и да смо хришћани.

— Надам се да ми нећете за зло примити, рече г-ђица Ведел, што сам тако слаба у географији.

— У географији! — прошапута Ана поругљиво.

— О, молим вас, рекох ја, клањајући се.

Ани би очевидно досадно и непријатно. Она се сама стидела. Да би прекинула паузу, а друго да би сврнула пажњу на што друго, уста и упали свеће на клавиру.

— Кларо, свирај штогод.

И г-ђици Ведел као да беше ова прилика добро дошла. Она одмах скочи и отпоче свирати. Ја нисам слушао, мислио сам на наш разговор, онда одох у нашу земљу, онда уђох у своје Ваљево, па у своју кућицу. Тамо је било све тако тихо и тако пријатно. Моја мати просто обучена и старачки смешећи се — та ја сам уз њу, моје сестре, моја браћа, па деца,

па моји будући болесници у пеленгирима, с раздрљеним рутавим прсима. Па ниске чисте собице, па мршав коњић и проста кола — екипажа господин-доктора. Пред Ћуковом механом седео је Јово шаркијаш с његовим загушљивим гласом и песмом, крај које се само Србин топи. Па пијани Ђоза, који ме је, кад сам о распусту био код куће, сто пута уверавао да је пијан »али теби, господине, чест и поштење«, и баци капу у блато. Па орах у мојој авлији, који је посађен кад сам се ја родио, и који већ на својој периферији носи сухе гране. Па господин начелник, коме се на велике празнике мора правити визита и који увек за собом води Тијосава пандура под пусатом. Па Тијосав који у десној руци носи дренов штапић и њиме се поштапа, левом размахује и одмакао је за читав аршин од себе јер му јатаган смета. Па Никола Ђеро, који сваки час долази мојој кући и пита »треба л' што за кућу«. Моја мати зна шта то значи и момче одмах дотрчи с полићем ракије те га даје чича-Николи.

Онда уведох Ану у тај мој завичај, и цела слика потамне. Људи ме гледаше као странца Мојој матери неста смеха са усана. Моји нећаци и сестрићи клоне се своје тетке и ујне. Ја гледах само у њу. И њој беше тужно и хладно.

Не, ми не бисмо ни једно на тај начин били срећни.

Госпођица Ведел беше међу тим свршила свирање. Ја јој начиних неколико обичних комплимената.

— А има ли у вас клавира? питаше ме.

— Наравно да има, рекох ја, без икаке воље за даљи разговор.

— Опет лудо питање, рече она. Свирате ли ви у што, ако смем питати?

Ђаво га знао шта ми би. Ја одговорих:

— У дромбуљу, госпођице.

Она се мало збуни:

— Опростите, ја не знам шта је то дрр... молим вас, како сте казали?

— Дромбуља, рекох јој.

Туманов лако прсну у смех.

— То је флаута, истакла се Ана, г. Маричић свира врло дивно у флауту. Онда баци на ме један поглед пун молбе.

Разумех је и уједно се постидех што сам хтео с »дамом« да терам некакав инат. Да бих се поправио, узмем са свим озбиљно лице.

— Да, флаута, рекох ја, управо није флаута али је јако налик. Онако као кларинет а заноси на фаготу.

Би ми непријатно што сам тако неспретно излетео. И на лицу госпођичином показа се нешто налик на понижење.

Би ми криво. Да бих угасио у њој и најмању сумњу да се ја само спрдам, рекнем јој:

— Ако дозволите ја ћу вам свирати што, скочим као да идем, и очепим два пут јако ногом Туманова.

Ана ме гледаше поплашено.

Туманов ме је разумео.

— Ваш је инструмент однео ваш земљак данас, кад је био. Ја сам заборавио да вам кажем.

— Штета! рече г-ђица Ведел са свим успокојена.

— О, нисте много изгубили, међу тим кад опет узимаднем част наћи се у вашем друштву, дозволићете ми да вас уверим како сам лош свирач.

— Унапред сам уверена да ћу јако уживати.

Ана брзо поче некакав други разговор.

Ја се међу тим дигнем и опростим се. Ана изађе замном.

— Ви сте рђав човек, рече ми она у ходнику.

Ја јој пружих руку, коју она узе.

— А ви сте добра девојка, одговорих јој. Лаку ноћ!

Ту ноћ сам писао матери, сестрама, браћи и почео ово писмо за тебе.

Био сам уморан с тога сам легао у 11. Кад ме већ хваташе сан и нејасне успављиве слике почеше се ређати, изађе ми она у црном шалу. У исти пар точак од кола хтеде да ми прегази стопало, ја тргнем ногу и лупим главом о кревет.

Сан ми се разби. Њена слика непрестано ми лећаше испред затворених очију у свим могућим облицима. Ја опет ходах с њом по Ваљеву, и би ми необично тужно.

Не знам колико је то трајало. Брава на ходнику шкљоцну, и ја чух Максове несигурне кораке и загушен кашаљ.

Мора бити да је већ 3, јер данас је субота, а Макс има седницу са студентима његовог кора у — овој крчми.

Опет ми се ређаше слике. Опет она с црним шалом око главе . . . Ама само један једини пољубац, ал' онда — онда бих се *морао* оженити њоме! . . .

Не знам како, опет се нађем с њом у истој шуми. Било је као лето. Ми смо ишли кроз некаке орахе, и она је купила у кецељу оне спољашње зелене љуске, што отпадају кад орах узри. Био је сутоњ. Сунце је заилазило за Гучево. Она је водила донекле најмлађе дете моје сестре, које нам је говорило нешто немачки — ја не знам шта. После је нестало тога детета.

Нешто смо као говорили — ничега се више не сећам.

Ја сам у левој руци носио једну ћерамиду с крова мојега чардака, и на њој је било малтером написано њено име.

Она је имала исти црни шал око главе. Ја сам јој непрестано гледао у очи. Била је лепа као вила.

Ја не знам кад сам је научио српски, она је говорила српски и ја сам говорио српски.

Сели смо после на траву под један орах. Она је била тужна.

— За што си тужна? рекох ја.

Она метну прстић на своја уста у знак да ћутим. Од некуд допираше до нас тонови од фаготе. Били су необично тужни. Ја осе-

тих хако се они лију у таласе и како нас ти таласи подигоше. Ми корачасмо по њима даље, све даље.

Ја је обухватих око паса. Приближих јој се све ближе, све ближе, онда јој притиснем један пољубац на лево слепо око.

Она дође још тужнија:

— Ти ћеш ме узети? рече она, а сузе јој ударише низ образе.

Ја је стегох и почех дивљачки љубити. Сваки део лица и руке, сваки прст и сваки нокат. Нисам се радовао на против било ми је тужно и слатко.

Онда угледах тебе. Ти си имао шубару, коју си био натукао на очи. Био си страшно намргођен. Пушио си и прошао поред нас. Ниси ни бога назвао.

Ја разгрнух њен црни шал, и сакријем од тебе лице у њега.

Дакле ја сам све свршио, ја имам жену, која ме воли.

А моји: моја мати, мој побратим, моја земља?

Осетих се остављен од света и пљунуо на све што сам до сад волео. Сам самцит, с њоме у мом загрљају. Ја бризнух у плач, и ако сам из поноса престао плакати још кад ми је било 15 година. Сузе су ми текле кроз груди, и ја осетих да ми је топло од њих.

У тај пар зачух некакав тежак ход. Отворих очи и угледах момка, који је ложио у фуруну.

— Сан! рекох ја. Сан! и све ми изгледаше неверица.

Поклопих руком очи и покушах да на ново саставим разбијену слику.

Ватра се у пећи беше разгорела. Још није било свануло. Црвени зраци из пећи удараху у моју постељу.

Дуго нисам устао. Преметало ми је се по памети буди бог с нама шта. Највише сам мислио на кућу и на матер.

Кад сам устао и умио се, осећао сам се свеж. Било ми је тужно кад сам се сећао сна, и било ми је право и тихо у души што је то све само сан. Бар ћу се сад још јаче чувати јаве. Ово је некака опомена на дужност.

Побратиме, опрости ми што сам те намучио и овом лудом сликом. Ја знам да ти све ово мора наличити на отрцане немачке приповетке. Ја незнам иначе кака би смисла имала овако сентиментална љубав, кад не би бар једног тричавог сна било. Прогутај га дакле.

У осталом, да бих те успокојио, дајем ти реч да ћу од сад спавати као топ, и да нећу ништа сањати.

Сад ћеш ми ваљда веровати да ме је прошла сва воља на даље ашиковање. Па ипак, ех, брате, она је, тако ми бога, тако добра, тако добра!...

Ну, »велико писмо« је готово. Сачувај га. Можда ћемо му се кад слатко смејати.

Твој побратим.

VII ПИСМО.

У Н. 17, VII, 1879

Драги побратиме!

Од давна ти нисам писао писма без »свионе косице«, »порумењених и побледелих обрашчића«, «малених ручица да их провучеш кроз иглене уши», «потока суза и уздисаја» дубоких кô артески бунар и дугачких кô Трифко јекмегџија, «жарких очију као небо» (разуме се италијанско), час плавих час црних кô ... у осталом лажем. Ако сам кад говорио о очима, то сам могао говорити само о плавим, јер у ње су плаве. Па онда, брате ми си га мој, о »слаткој тузи и тужном весељу», »жуборећем поточићу«, «успављивом гласу звона» итд. итд.

Хвала богу, кажем ти, једва једном опаметих се.

Е, брате, ти знаш да има у нашем животу тренутака, у којима се хоћеш нећеш подетиш. Тако је и са мном било. Ко ће томе дати рачуна? Читао си ваљда како је неки дан у Баварској леѓао во на железничку пругу и воз се осакатио. Неки дан опет прошао овде један писмоноша поред куће која се зида а ћускија са скела пуп! па њега управо посред тикве. Нико се није убио (бар ја не знам) ни због једне ни друге несреће.

Јуноша! Овде лежи дубока мудрост. Потражи је и наћи ћеш!

Мене је мимоишла чаша, која је истина слађа од оне коју служе у гетсиманском врту. Ђаво ме је терао, два три пут сам лапнуо да

сркнем из ње, но мој добри генији држао ме је за њушку.

Охладио сам се. Ти си се насмејао сну, који сам ти послао — и ја се сад смешим и тарем руке кô Чифути кад подвале стари шешир под нов.

Охладио се, рекох. Њој не прилазим, кô пуном топу, и тако се чувам и још јаче хладим, и ваљда ћу се са свим охладити.

Мило ми је што је у целој овој историји била моја част ангажована. Ја сам је очувао, и достојан сам да будем твој побратим.

А сада, опрезно се чувајући и непрестано мислећи шта ће бити à la fin de fins[1], престао сам да певам песму »Што се боре мисли моје«, више ми не дркће лице и не горе груди, тј. не дркћу груди и не гори лице, како ли се каже?

Начинио сам таблице за пулс и температуру. Три пут идем на дан њојзи у собу: на доручак, ручак и вечеру. Увек ми је термометар под пазухом. Како се вратим у своју собу, прочитам топлоту на термометру и одбројим пулс, па забележим. Грозница је са свим попустила, не бој се ништа.

Почео сам да радим. Отворио сам књиге које сам пре по године читао. Нашао пуно којекаких бележака по њима и исподвлачених редова — чудио сам се да сам ја то све некад радио, јер се ничега не могу сетити.

Стресао сам прашину с мојих чашица, флашица, микроскопа, лампица. Својим жа-

---

[1] На крају крајева.

бама мењам уредно сваки дан воду, и питоме зечеве храни момак сваки дан у мом присуству.

Распремио сам сто. Побацао сам у пећ много којешта. Опрао сам дивит и налио тазе мастила. Писао кући, извињавао се којечим што сам тако неуредан, и клео се, чим сам год стигао, да ћу од сад бити уреднији.

У бонице идем опет уредно и опет се професори обраћају на ме кад треба начинити каку потежу дијагнозу.

Опет уредно играм гимнастику и испружам руку са тридесет и шест фуната у њој. Јуче сам пешице ишао у М., вратио сам се у 8 у вече и појео две ћулбастије.

С новом кухарицом, коју смо пре два дана добили, стојим на доброј нози. Синоћ сам јој обећао купити јој нове ципеле. Она је »обо рила очице и поцрвенела«.

Узео сам на ново лозове за лутрије и, како добијем, платићу Чифутину Левенхајму мој дуг.

И тако даље. Једном речи: постао сам уредан човек.

Стôôôј! јаваш! вичеш ти. Ама како се све то окрену, шта се то учини?

Како? Врло просто! Није ми баш право да пређем на тај предмет, ја сам рад да га са свим избришем из памети. Али што се мора — мора!

Дакле оне ноћи, јутра, који ли је ђаво био, ја сам се мислио, мислио и тврдо сам одлучио да није поштено од мене играти

се њоме, кад не смем да мислим на женидбу.

Одем у собу на доручак. Уозбиљим се и чинио сам се као да ништа није ни било међу нама. Она кô да је и сама дошла на исте мисли. Кад сам ушао, била је тужна, но чим ме угледа, промени се. Смејала је се. Насула ми је каву. Пресула преко шоље. Ја сам правио рђаве досетке и смејао се раскалашно.

Одмах у 8 сахата одем у болницу. Гледао сам свакога болесника. Препирао се с једним о курари. После сам купио Херманову физиологију, да је учим за испит. Дошао у 2 кући. Отишао у 3 опет на клинику. У вече, седео сам, док смо вечерали. После сам засео и читао до 12. Кад сам легао, било ми је тако пријатно и тако тихо. Некако осећање испуњене дужности галицало је пријатно моје груди.

— Ах, овако је дивно, помислим се ја. Шта ме веже за њу? Нисам ничим ангажован. Даље дакле. »Од сада ће браца Мика овако да ради«.

Хтео сам после да устанем из кревета. Да се ударим десном руком по грудима а леву да испружим. Онда десном ногом да лупим о под: dixi! и да се наслађавам својом непоколебљивом одлуком. Нисам скочио из постеље, јер ми је соба била хладна, а после морао бих бар на једну ногу обући ципелу, којом бих лупио о под.

Али одлука није тим ништа изгубила од своје важности. И она ми својом равнодушношћу необично потпомаже.

Ко зна, на послетку може бити да сам ја цело досадање њено понашање криво разумео. Можда сам ја њој ама тако равнодушан кô старе ципеле.

Но о њој нема више разговора. Она долази у »пријатне успомене«.

Остај здраво

Твојему побратиму.

VIII ПИСМО.

У Н. 17, X. 187..

О њој нема ништа. Ти се, разуме се, не чудиш, јер знаш да ништа и не може бити.

Ја сам са свим уредан човек и задовољан собом.

Само сам од неко доба зловољан — не знам шта ми је. Најмања ситница наједи ме, да дођем кô скорпија.

Јуче сам хтео да лупам Макса.

Не знам јесам ли ти причао да сам се ја још пре месец дана завадио с њиме, и да му не називам ни бога.

Од то доба он је неколико пута гледао да ме изазове, но ја сам га се клонио. Бојао сам се клепнућу га незгодно, па се неће више дигнути.

Дошао на ручак. Сав се улепио фластерима по лицу, био човек на дуелу. Покрај тога био је напит.

Мени дође гаднији него икад, хтедох да пљунем. Туманов ме још подбадаше, непрестано шапћући: вотъ гадость!

Ја не знам знаш ли ти њихове дуеле. То је хиронија на част, на јунаштво, на раздрљене груди пред оштрим врхом од сабље и ведро чело пред брзим зрном из пиштоља. Да то чине деца од десет година, било би разумљиво, овако је гадно.

Они, знаш, туре на очи наочаре од жице, подвежу свиленим крпама и концима сваку јачу артерију на врату и лицу, умотају десну руку такође свилом. Кроз ту свилу не може прорезати сабљица, којом се они дуелишу. А та је сабљица, тако названи »рапир«, оштра само до половине, и они се секу само врхом, и то само по лицу — да види свет њихово јунаштво. Рана, коју та сабљица задаје, потпуно је безопасна, јер не може погодити ни један део тела који би био опасан за цео организам. Залепи просто фластером, и сутра дан све је зарасло.

Они имају једно време у години кад се морају да »дуелишу«. Онда се ревносно чепају ногама и позивају на дуеле.

Макс се искашљиваше кад уђе у собу. Седе немарно за сто и узе некако важно лице, као да је делио мегдан с Курсулом, па ипак он хтеде се начинити равнодушним, као да он и не мотри на тако обичну ствар, и као да је и заборавио да је сав ишаран као Сидовљева карта Европе.

Он очигледно чекаше да га ко запита за његово јунаштво.

Попеску не могадијаше дуже издржати. Он намигну на ме па се окрете Максу:

— Ви као да сте с поља где се гази крв, рече он, погледајући мене и Туманова.

Макс хтеде да остане хладан.

— Ха, рече он, није баш тако опасно.

— Бога ми стојати пред голом сабљом, ту треба петља, рече Попеску.

Макс ћуташе. Онда прсну у смех, очевидно био је се збунио, па хтеде да се извуче из забуне. Поче се још усиљеније смејати:

— Ха, ха, ха!

Попеску погледа мене слежући раменима.

— Cela ne vous concerne pas[1], рекох му. Француски је, осим нас и Туманова, Ана слабо разумевала.

Макс се још гласније смејаше купећи уста, да му се не одлепи фластер.

Попеску удари ватра у лице.

— Шта вам је смешно? рече он и промени се у лицу.

Макс се ухвати за трбух. Смех је био усиљен, али он није знао како да престане, онда, као бајаги устављајући смех, погледа по свима:

— Одсекао сам мојем противнику половину носа, рече он и прсну у смех.

— Од нас се нико није смејао.

Макс се опет прибра и обрати се мени онако avec nonchalance[2].

— Хтео сам да вас молим јутрос да нам подвежете мензуру, рече он.

---

[1] То се вас не тиче.

[2] Непажљиво, небрежљиво.

Ја ћутах. Туманов гледаше час у мене час у Макса, онда запита Макса:

— А шта је то мензура?

— Па ето, ове ране. Бисте ли пристали на моју молбу? обрати се опет мени.

Дође ми ужасно гадан.

— Не бих, рекох му, и почех да дркћем.

— Не бисте? А за што? Молим, опростите, ја немам права поставити вам тако питање.

Ја не одговорих ништа.

Макса сами ђаво тераше да ме задиркује. После мале паузе ја видех како му лице дође пакосно. Опет ми се заједљиво обрати:

— Да сте ви пристали на моју молбу, могли бисмо попити оно што смо платили једном вашем колеги, који у осталом није чинио изузетка од осталих лекара, није ништа знао.

Мене свега обузе некаква језа. За столом су седеле и »даме«, ја се стегох и уздржах се.

Макс побесни.

— А за што ви не бисте хтели подвезивати мензуру? рече он на ново, као с неким правом.

Ја прво духнух на нос, да не прснем, онда се опет стегох и одговорих му, што сам могао хладније:

— Јер је на *вашим* дуелима и бербер излишан.

Он сав позелени.

— Ви изговористе реч берберин некако презриво, то је неколегијално од вас.

— О! о! говораше увређени Туманов и Попеску.

Баба устаде:

— Господо, господо!

Мени се одсекоше ноге.

Ана ми беше стала на ногу и притискиваше је што боље могаше.

У мени се кухаше. Ја не одговорих ништа Максу, чини ми се и не бих ништа могао проговорити, јер би ме реч удавила. Морао бих викати, да би и полиција дошла.

Ја устах од стола и стах крај прозора. И други поустајаше. Сви ћуташе. Баба изађе плашљиво из собе носећи у руци чинију; и Ана оде за њом.

— Николай Ивановичь, рекох ја Туманову, пожалуйста пойдите вонъ и не пускайте никого изъ дамъ въ комнату[1].

Туманов одмах скочи:

— Только пожалуйста, колотите какъ слѣдуетъ[2].

Остали смо у соби само ми људи. И Макс пође к вратима. Ја га стигох кад беше ухватио за кваку. Ухватим га за руку и извучем до сред собе.

— Куда ћеш, *ти!* рекох му.

Он ме гледаше блесасто. Био му је и сувише неочекиван овакав поздрав.

Лајтнант дође и стави се међу нас.

[1] Никола Ивановићу, молим изиђите на поље и не пустите ни једну од дама у собу.

[2] Само молим вас, удрите поштено.

— Господо, молим вас господо!

Макс се осети посрамљен. Истури груди и, обичним тоном и речима којима се они зову на дуел, рече ми:

— Ја вам стојим у сваком погледу на расположењу. Само не тако српски.... варварски, рече он мислећи ваљда да ће ме на тај начин посрамити и да ћу га пустити.

— Ја ћу и сам тебе ставити себи на расположење, рекох му ја и почех већ викати.

Он пробаше да ишчупа руку, коју сам му ја тако био стегао, да је се све увијао. Другом руком опре се мени о прси.

— Хоћу ја теби показати, рекох му, с киме ти мислиш да се шалиш, и још крепче га стегнух и гледах му у очи.

Лајтнант ухвати нас обојицу за руке. Попеску метнуо руке на леђа и прислонио се уз зид. Дон Карлос приђе и сам.

Макс се још јаче постиди. У једанпут се напреже и, што је игда могао, гурну ме, па онда трже руку, да је ишчупа.

— Serbe! рече он поругљиво.

Ја га скопах руком за прси и грунем га о зид. Он опусти руке и гледаше ме блесасто.

Ја не знадох више за себе.

— Лежи! виках ја.

Он ме само блесасто гледаше.

— Лежи бре! цикнух ја и притиснем га на груди.

Он се сроза низа зид на патос.

У тај пар уђе баба плачући.

— За име божје! кукаше она и ухвати ме за руку.

Ана вираше уплашено кроз одшкринута врата.

Ја се одмакнем од своје »жртве«. Поклоним се на све стране као акробати кад начине salto mortale и изиђем ћутећи из собе.

Туманов ми прича да је се одмах за мном и Макс извукао, да је с њега капао зној, да је запео за столицу и посрнуо на Ану, а она цикнула и побегла.

После су и он и Попеску дошли мени и радовали се целом »сраженију«.

Дон Карлос је остао с лајтнантом. После једно пет минута њих двојица одоше опет у општу собу да пију каву. Ја сам им поручио да мене не чекају.

Туманов ми после прича како је он узео новине и чинио се да не слуша а лајтнант говорио с Дон-Карлосом о афери.

— Barbarisch! казао је лајтнант.

— Barbarisch, пристајао је Дон Карлос.

Онда је Туманов упао у реч:

— Keineswegs[1]!

— Песницама! казао је лајтнант и избечио очи.

— За што не на рапире? питао је Дон Карлос.

— А за што баш на рапире? питао је Туманов.

---

[1] Никако.

— Јер је то довољно за задовољење части: потече крв, рекао је лајтнант.

— Па онда је још простије да дуеланти пуштају себи пијавице, рекао је Туманов

Ана је се насмејала и била је се са свим умирила. Лајтнант ништа није одговорио, само је мрднуо обрвама. После је Попеску сео за клавир и свирао Krönungsmarsch из Prophet-a[1].

Кад сам у вече дошао кући сретнем Макса, који иђаше низ степенице, и за њим амалина који му је носио ствари. Прошао је поред мене гледајући себи у ципеле.

Три дана су од како је се то збило. Од то доба сви ћуте за столом, нико ни речи. Тек синоћ почесмо опет по мало говорити. Ја сам миран. Афера с Максом није на мени оставила никака утиска, она је само чинила да сам ја ћутао те и с Аном нисам ништа говорио, ван обичних поздрава.

Само да овако остане.

А што и да не остане? Просто не треба на њу ни мислити, а то је лака ствар.

Твој побратим.

---

[1] Опера немачкога музичара Мајербера.

IX ПИСМО.

У Н. 14, XII, 187..

Драги побратиме!

То је било овако.

Она је била весела, кô што сам ти већ казао.

Међу тим ја сам опазио да је она увек, кад је сама, озбиљна и замишљена. Опазио сам и по томе, што, кад год сам ушао у собу, она је се трзала као из сна, и онда бивала весела. А друго, чак је и Туманову пало у очи да она, кад нисам ја у соби, вечно ћути, и да је опет, кад ја уђем, неприродно разговорна.

Мене поче копкати. Шта је то?

Једнога дана, кад ње није било код куће, преметао сам по њеном столу где ради. Извучем једну фијоку и на дну њеном нађем једно парче беле свиле. На њему златом извезена три почетна слова мојега имена. М је било са свим готово, Г до половину а друго М тек плајевазом обележено. То парче свиле било је згужвано, и оно плајевазом написано М растрљано.

Ја извадих то парче свиле и метнем га у џпаг. То цело после подне мислио сам на њега.

Видело је се да је поодавна почето, и видело је се да је бачено, да се више не доврши.

. . . .

X ПИСМО.

У Н. 187..

Драги побратиме!

Call me but love, and I'll be new baptiz'd[1].

. . . . .

My name is hateful to myself,
Because it is an enemy to thee;
Had I it written, I would tear the word[2].

На сваки начин ти ниси очекивао тако брзо мојега писма, ниси ни могао очекивати. Могао си себи замислити мој положај: ја стојим на мору, сам на једној дасци, у страшној бури и давим се.

Шта да радим? што да те лажем? — ја је волим! Та то си и сам знао — ниси ме ваљда држао за каког фићфирића, који се вуцара с девојкама да их вара.

Првих недеља, од како сам је пољубио, ја нисам ништа мислио. Угушивао сам сваки глас савести, и сваку помисао на своју кућу и мене с њоме у кући. Па баш и да сам хтео да мислим на излазак — нисам могао. Ја сам био и одвише срећан, да би могла икака мало црња мисао осилити се у мени и превући цео овај сладак сан грком јавом.

Вечно сам био с њом. Она, чим баба изађе на пијацу или иначе у варош, дође у моју собу. Уређује књиге, диже моју ђулад за гимнастику и диви се мојој снази, после се мази, умиљава се — ја седим на канабету, гледам је и топим се.

---

[1] Зови ме само љубав (драги), и бићу из нова крштен.

[2] Име ми је своје мрско, јер је теби непријатељ; да је написано, ја бих истргао реч.

Сваким даном газио сам све дубље и дубље. Кад сам што говорио за се, увек сам казао *ми*. Она ме је само гледала, љубила — живела је срећно. Од то доба, кад год смо ишли да ходамо, чинили смо то у шуми. Обоје смо мрзили свет. Тамо нас нико није сметао.

Једно вече ходали смо опет заједно. Говорили смо француски.

Поред нас прођоше два пруска наредника.

Кад су били неколико корачаја за нама, окрете се један и поругљиво рече:

— Гранд натијонг!

Ја се окретох, да га видим. Она ме држаше испод руке и повуче напред.

— Одмах си се наљутио, рече она умиљавајући се.

Ја махнух равнодушно главом.

— Мишо, говори ми она плашљиво, ти не волиш Немце.

Ја се мало збуних.

— Како да ти одговорим? . . . Да! Ја их не волим. Но ти си ми сама причала да је твој деда био Пољак.

— Отац, мати, браћа, сестре, сви су Немци, рече она некако жалостиво.

— Ти си моја, рекох ја, ма шта да си. Она се припи уза ме.

Ишли смо даље. Мени је било необично пријатно. То је било крајем марта. Ја сам први пут тога вечера изашао у јесењем капуту. Ваздух је био благ. Шума је почела да пупи.

[1] Велики народ! (написано онако како Немци изговарају француски).

Дошли смо до језера и сели на клупу.

Жабе су крекетале. Један је лабуд пловио средином и остављао за собом бразду. Било је тихо.

Мени су зујале уши. Ја легох њој у крило. Гледах у небо и слушах крекетање жаба.

Би ми необично благо. Она ме час по љубљаше у чело.

Ја извадих духанкесу и рекох јој српски:

— Начини ми цигару!

Она је видела да ће то рећи: drehe mir eine Cigarette!

Она ми којекако смота цигару и пружи ми.

— Видиш како сам разумела, рече она радујући се.

— Ана, хоћеш да те учим српски?

Њој се лице разведри. Некака бескрајна срећа накупи јој се око очију и усана. У место одговора притиште ме на ново љубити.

Кад смо се вратили, ја сам јој уз пут давао прву лекцију у српском. Објашњавао сам јој трајне и свршене глаголе. Научио је неколико речи и реченица. После је испитивао — она је се радовала као мало дете.

Кад смо дошли кући, било је време вечери. После вечере ја одем у своју собу. Осећао сам некакав пријатан умор. Не знам за што ми нису донели лампу. Ја упалим свећу и метнем је на сто. Отворим после прозор, и чист ваздух промахиваше ми кроз собу. Ја раскопчам прслук и кошуљу па легнем на канабе. Мисли су ме пријатно голичале. Непрестано је била она уза ме, весела као грлица.

Ја почех себи давати рачуна о свему томе — нисам се могао прибрати. Слике су ми пролетале испред очију без икака реда, ја ниједну не могох ухватити. Неколико пута понављао сам у себи реч *женидба*, али никака појма нисам могао за њу везати.

Тако сам заспао, и ако није било још ни девет сахата. Нисам ништа сањао. Нешто ме је притискивало на груди и гушило.

Кад сам опет отворио очи било је дубоко у ноћ. Свећа беше са свим изгорела и она хартија, којом је на дну умотана била, беше се упалила и уз нејасну светлост дизаше се густ дим, који дохваташе чак до гредице, јер је било тако тихо, да ништа није сметало његовом путу к небу.

Тај дим ме је пробудио. Ја онако сањив дохватим чашу воде и саспем је на свећник. Онда устанем те отворим и други прозор, да дим изађе. Стајао сам подуже на прозору, који је гледао у врт.

Био сам буновaн. У врту је било тихо. У даљини пиштао је железнички воз.

Мене од један пут обузе некака туга, неразумљива, нејасна. Чинило ми се да се ничим не могу утешити, и ако нисам знао шта је то што ме тако притискује. Чинило ми се да има нешто, и почео сам да се сећам. На један пут ми излети њена слика пред очи. Ја се стресох и осетих како ми ваздух хлади груди.

Бојао сам се, не знам за што, да и даље мислим на њу Хтео сам да упалим свећу, да се скинем и да легнем у постељу.

Потражим жигице на столу. Он је сав био мокар од воде, коју сам сасуо на свећник. Жигице су се биле уквасиле и ни једна не хте упалити. Онда се сетим да имам у новом капуту кутију с жигицама. Нађем је и паљкајући једну по једну потражим читаву свећу.

Усијан свећњак био је прснуо, кад сам на њега воду сасуо. Ја углавим свећу у пескаоницу од дивита, и метнем је на мокар сто.

Моја ми соба дође тако тужна, да ти не умем казати. Научио сам да ми увек гори лампа, а свећа ми је опет тако шкиљила, да ми се чинило да ништа не распознајем у соби.

Сто је био сав мокар, и с његових крајева капала је вода с мрвицама од духана и пепелом од цигара, који сам ја отресао на свећњак. Ја исподизах књиге, којих се хартија на корицама беше потклобучила од воде. У један пут угледам писмо на столу.

Познао сам да је од моје сестре. Отворим га.

Ти знаш како сестре пишу. Цело писмо био сам ја. Писала ми је како ме непрестано помињу, како деца непрестано питају кад ћу ја доћи, како су ме се сви зажелели и како им се чини да већ неће доживети тај срећни час кад ћу ја свршити и вратити се њима, да их више не остављам.

Нешто ме још теже стеже у грлу. Ја затворих прозоре и стадох ходати по соби. Онда сам опет читао писмо и опет ходао по соби.

Учини ми се да се спремам за некакав бој, и да за њега треба храбрости. Почнем да се прикупљам. Скрстим руке, гледам у дивит са свећом и, као да чикам некога, запитам се: »Па добро, шта је?«

Учини ми се да ми се прси са свим испразнише, и да слушам глас своје савести, који ме је питао: шта чиниш ти од себе?

— Сирота Ана! Ја се ухватих руком за груди, и хтедох да очупам парче свога меса.

Писмо сестрино бацило ме је тамо, одакле се Ана не види.

Ја почех да очајавам — шта да радим?

Она се одриче имена, народности, језика! И то све само мене ради. Она тврдо верује да ћу се оженити њоме. А ја?

Биваше ми све нејасније, ја се опраштах с њоме и опет је тражих и грлих је и бејах готов да је не оставим до смрти. Онда ми у један пут изађе моја мати и сестрино писмо, и онај са свим други, са свим други живот.

Ја хтедох да вичем: шта да радим?

Не знајући ни сам шта радим извадим махраму и почнем брисати влажан сто. Онда седнем за њега и подбочим се на руку.

— Идеја! рекох ја себи чисто радостан. Да пишем сестри и брату, да их сондишем, да видим шта ће они од прилике рећи.

Напишем писмо, и не знам му више садржаја. Знам само да је почињало једним сном, и у том сам сну од прилике нацртао како сам ја заволео Немицу, која није лепа, која је пука сирота и којој су већ двадесет и четири го-

дине. Питао сам их као у шали, шта би они радили. кад хих се ја оженио њоме, шта би рекла наша мати на све то итд. итд. Писмо је било написано пола у шали пола у истини, или боље рећи тако, да сам се ја у свако доба могао повући и казати им да је то све шала, и да сам их ја хтео мало поплашити.

После га савијем и запечатим па легнем у кревет, али никако да заспим. Претурао сам се, мучио сам се. Свршавао сам са собом. Један пут сам казао: »Па добро! Сутра ћу јој рећи да је не могу узети. Ствар је свршена. Хајд' да се спава«. Онда на врата кавеза, у коме је била та мисао »чврсто« затворена, ушуњала се друга: »Ала, кад би они нешто одговорили!... ех, на то не треба ни мислити«.

Све је било у залуд, заспати нисам могао. Онда сам почео да се једим, анасана, мислио сам, та то ти ја морам један пут свршити.

Бадава, ја нисам па нисам могао заспати с мишљу да ћу је оставити, а нисам имао никака ослонца да испредам пријатније снове После дуге муке скочим из кревета, докопам писмо, »ко зна?...« мислио сам се. Обучем се и изађем у варош. Све је било тихо. Одем до првог поштанског ковчежића и бацим писмо у њега. »Ко зна?«

Боже, за што је тако слатко залагивати се?

Кад сам већ стрпао писмо, вратим се кући. Поред мене прођоше два пијана човека. Један се бекељаше на ме и гурне ме лактом. Нисам му полетио у очи, нисам тражио никака »задовољења«, као што бих то другда може бити

радио (та ви ме сви зовете прзницом). Ћутао сам и ишао сам даље. Нисам ни мислио да је неко хотимично гурнуо ме лактом. Ја сам се бавио некаком нејасном мишљу: бацио сам писмо — ко зна! . . .

Кад сам опет легао у постељу, било ми је много лакше, не знам ни сам за што.

Њене се слике нисам више плашио. Мислио сам на шетњу с њом. Паде ми на памет како она оставља своје име, језик, веру — чини све што хоћу, на све одговара: како ти рекнеш!

Сан ме хваташе. Слике се измешаше. Изађе ми сестра и писмо. Сахат изби четири. Ја почех да тонем у некаку дубљину, све ми биваше нејасније. »Може бити . . . ко зна? . . .«

Не гледајући на то што сам се ту ноћ био смирио, био сам од то доба врло немиран. С једне стране било ми је неправо што сам оправио оно писмо — та на што? мислио сам се, ја знам најбоље какав ћу одговор добити; с друге опет чинило ми се све: добро ће бити.

Тако сам и према њој последњих дана бивао. Час сам се клонио и бегао од ње, час опет тражио је, ћеретао с њом, ходао које куда, љубио је кô Циганка дете.

Ну на што да ти причам то. Ти и сам можеш себи замислити шта раде двоје »заљубљених«. Час се завадимо, после се опет помиримо, па опет цмакај се итд.

Ну теби је већ постало отужно.

Боље да идем даље.

Било је то једног вечера, на једно две недеље после мојега писма. Никога није било код куће осим нас двога.

Ја сам седео цело после подне и читао. Пред вече устанем, отворим прозор и гледах у врт. Доле је вртар преривао будаком црну земљу, која је распростирала око себе онај влажан пролетни мирис. Он уређиваше стазе по врту време је било благо.

Ја мишљах, не треба ни да ти кажем, о себи и њој. Чудио сам се што нема писма и зебао сам некако. А нисам себи смео дати рачуна о досадањем свом одношају према њој.

Осетих да се неко прислони уза ме. Тргох се и угледах њу.

— А гле! рекох ја весео.

— Нема никога у кући па ме страх.

— А ти седи код мене.

Ја је узех за руку. Доведох је до канабета. Седох сам и понудих је да седне до мене, оставивши јој толико места да је морала сести пола на канабе, пола мени на крило.

Она се мало устезаше, после седе.

Ја сам је миловао и мазио.

Она плашљиво сеђаше мени на крилу. Неколико пута покушаваше да устане но ја јој не дадох. Она окрете главу од мене:

— Мишо, шта радимо ми?

— Ништа рђаво, дете моје.

— Мишо, рече она стидљиво, што би твоја мати . . .

Мене пресече.

— Ћути! рекох јој.

Мора бити да сам изгледао и сувише озбиљан. Она се полако диже и под некаким изговором изађе. Ја се дигнем и одем да шетам.

— Сад ми је све јасно, рекох себи. Више је ни минута не смем лагати. А и писмо ће ваљда доћи.

. . . .

XI ПИСМО.

. . . .

Побратиме!

Добио сам писмо и од тебе и од куће. Оба су подједнака, само је од куће замотано и завијено, а од тебе јасно и разговетно. И ти дакле! Па добро — нећу се убити. Или сам ја кукавица или си ти паметан и сувише. Ја пристајем, налазим да је све разложито и паметно у твом писму. Ти си правник, ја лекар — шта нам је стало што ће се скрхати једно срце? — нек' живи резон! Ми смо модерни људи, поштени људи. Не седимо на друму, да дочекујемо богате путнике, враћамо што узајмимо на облигацију — поштени смо! Шта ће врлина — доста је дужности. Па, истина, и чиме сам ја обвезан. Људи се и прстенују, па се разиђу на миру и не убијају се. А после — ја не могу казати оно што се мора осећати. На то се туже и велики људи — а ја нећу да сам велики. Хоћу мира, хоћу слободе, да је трошим без рачуна и без уживања као

масарош који данас да на карте пола имања не водећи рачуна што ће сутра доћи до просјачког штапа. И ја сам расипао своја осећања и за мало па их више нећу имати ни за тебе, ни за себе ни за кућу. Тврдо сам се одлучио да раскрстим с њоме. То морам учинити како ти рече: ради себе, ради ње, ради тебе, ради куће... Па добро дакле. Немој мислити да немам за то куражи — боже мој! То ће бити добро дело! Ох кад би знала моја мати на како се велико дело спремам, она би се молила богу да ми да снаге. А шта је, истина, њојзи учинила сирота Ана? — А шта сам као бојаги опет ја учинио Ани и шта ћу јој то урадити чега се као плашим? Ја видим и ти видиш да ја нећу бити с њом сретан — па чист рачун. На што натезати, на што глодати своје рођено срце. Сви разлози су *за*, један лакомислен крај срца *против*. Доле са срцем!

Али, молим те, промисли само: шта мене веже за њу! Зар има момка на свету који није »проводио љубави« из које излази само лук и вода. Па и ја сам само обичан човек, и ја сам куснуо од те сласти, којој некажњено певају песници свију времена и народа. Па зар само ја да улетим у тај страшни обруч непрорачуњене женидбе? Аја! Идем одмах њојзи. Казаћу јој . . . знам већ шта ћу јој казати.

Твој —

XII ПИСМО.

Лајпциг.

Већ си по поштанском жигу познао да сам оставио место мога, моје, мојих... како да кажем?... моје патње. Све је свршено — ја сам слободан. Слободан као птица, којој је запаљено гнездо и подављени тичићи. Ланци су ми скинути, али руке су ми узете.

Не могу редом, и не знам како је све било. Знам само да сам био хладан као дипломата, да сам почео са »госпођице«, да сам вишекратно помињао »дубље разлоге« и како ја »не смем мислити само на себе«, »не смем њу унесрећавати«, »ја, нестална природа«, »фамилијарне обвезе«, »моје срце зна како ми је, али...« итд.

Она ме је гледала, бледа као јака на кошуљи јој, с разрогаченим очима у којима је била нека суха ватра. Кад сам ја свршио, кад сам патетично одекламовао ваљда десети пут! »Ана промисли се! Не ја, не моја, него твоја, твоја срећа, твоје спокојство. Реци само ако мислиш да при свем том наш брак не би имао негда можда последица... како да кажем?... Промисли — ја сам ипак на све готов!«

Она скочи и наслони се само врхом од прстију на клавир. Глас јој је био тако промењен, да ме свега језа прође:

— Мишо, рече она, то је све тако неишчекивано, да ја не знам шта да ти кажем. Ја нећу сажаљевати. Ти си... ви сте слободни.

Онда се стропошта на столицу, лупи лактом по тастерима од клавира и наслони главу на руку.

Жице јекнуше збркано и без реда баш као што беше у мојој глави. Шешир на лампи обојио је собу неком зеленкастом светлошћу. У угловима је било мрачно. Из споредне собе чуло се добоко дисање.

Ја сам стајао као осуђеник. «Трпи, зликовче, говорио сам себи, ти си још много више заслужио!«

Можда после пет минута она диже главу и погледа ме онако јадног, без достојанства, без величине, без мушког поноса. Поглед њен беше влажан, хладан као прва зимња киша, која се неприметно хвата у лед. А тамо иза очију нешто безгранично шупље, где извесно нисам био више ја. — Видех да је однос наш као ножем пресечен, да више не могу натраг.

Ја приђох њојзи, клекох и узех њезину хладну руку па је притискох на уста; опет сам нешто неспретно трабуњао, чини ми се: »Бог ми је сведок, ја нисам никад никога као вас љубио, нити ћу икад икога. Али промислите. Можда су сви моји разлози ништавни и ја сам натура за презрење, незаслужна онога плама којим сте ме ви обасјали. Можете ли ми опростити?

Она не оте руке.

. . . .

XIII ПИСМО

. . . .

Данас је управо две године дана како је Ана умрла. Шта се није од то доба променило! Ја сам постао сасвим други.

Побратиме, пусти ме да се исплачем — последњи пут!

Све ме је оставило. Идеали и идеје, широке груди и тесне ципеле, патријотство, рад — на све да се насмејем. Купио сам још пре годину дана једну качкету, она је тако умашћена да ни у колико не заостаје од јаке с капута. Књиге ми леже још непрестано у истом ковчегу у коме сам их донео кад сам дошао овамо. Само сам извадио ону с рецептима, и носим је непрестано у џепу. Хемикалије леже без икаке употребе, само што мој сестрић по кад кад претура. Јока Чукарова наишла на азотну киселину те њоме шара јаја за васкрс. Моје је ножеве искухала моја баба Мага, те њима сад љушти кромпире и пори рибу. С мојим микроскопом играју се деца, гледају бухе. Све јаче системе позабацивали су које куда, веле да се на њих ништа не види. Синоћ сам нашао имерзијон у калочинама. Кецељу за обдукције нашао Трифун на тавану, па је сад облачи кад тимари коње. Од неисечених медицинских журнала, које сам некад добијао, праве деца змајеве и генералске капе.

Ја све то гледам.

Идем сваки дан уредно три пут у Ћијукову механу на пиво и играм санса с Јовом адвокатом и Николом поручником.

. . . .

Деца моје сестре још ме непрестано воле — не избивају из моје собе. А моја сестра — ех, побратиме!

Ти ме питаш: ама тргни се, болан, стреси ту прашину, дигни још једном поносно главу. — — Покушавао сам.

Сестра ме одведе кројачу, изабере ми хаљине, уреди ми собу, обрише микроскоп и запрети деци да ће одбити прсти ономе који у ма што ујкино прихвати.

И ја отпочнем. Уредим којекако ствари. Извадим неколико књига и нарећам на сто. Болесницима одредим извесно доба дана, кад сам код куће итд. итд. Други дан све опет по старом. Отворим албум и гледам њену слику и све ми се замота у црно.

Неки дан тражим њену слику и нигде да је нађем. Одем сестри у собу.

— Сешо, да ниси ти узела њену слику?

Она мрдну главом, тури доњу усну у уста и гледаше ме питајући да л' се срдим.

— А што ће ти, сешо?

— Поклони ми је, — рече она.

— Сешо, све ти поклањам шта хоћеш, и њену слику ако хоћеш баш да је узмеш. Ал' што ће ти? Дај ми је молим те.

Извади њену слику из недара и даде ми је па бризну у плач и тури главу мени на груди:

— Бато! бато!

— Не плачи, сешо, — рекох јој. Узех слику и одох на поље. . . . .«

ПРВИ ПУТ С ОЦЕМ НА ЈУТРЕЊЕ

»Било ми је«, вели, »онда тек девет година. Ни сам се не сећам свега баш на танко. Причаћу вам колико сам запамтио. И моја од мене старија сестра зна за то, а мој млађи брат баш ништа. Нисам пао на теме, да му казујем!

Мени је и мати причала много што шта, кад сам одрастао, па је запиткивао. Отац наравно никад ни словца!

Он, тј. мој отац, носио се, разуме се, турски. Чисто га гледам како се облачи: џемадан од црвене кадифе, с неколико катова златна гајтана; поврх њега ћурче од зелене чохе. Силај ишаран златом, за њега заденута једна харбија, с дршком од слонове кости, и један ножић, са сребрним цагријама и с дршком од слонове кости. Поврх силаја транболос, па ресе од њега бију по левом боку. Чакшире са свиленим гајтаном и бућметом, па широки пачалуци прекрилили до пола ногу

у белој чарапи и плитким ципелама. На главу тури тунос, па га мало накриви на леву страну, у рукама му абонос-чибук с такумом од ћилибара, а с десне стране под појас подвучена, златом и ђинђувама извезена, дуванкеса. Прави кицош!

Нарави је био — отац ми је истина, али кад сам већ почео причати, не вреди шепртљити — нарави је био чудновате. Озбиљан преко јего, па само заповеда, и то он један пут што рекне, па ако не урадиш — бежи куд знаш! Осорљив и увек хоће да буде на његову, тј. нико се није ни усуђивао доказивати што противно њему. Када се здраво наљути а он псује алилуј. Тукао је само шамаром и то само један пут, али, брате, кад одалачи, од часа се пружиш! Лако се наљути; натушти се, гриска доњу усну, десни брк суче и издиже га на више, веђе му се састале на челу, а оне црне очи севају. Јао! да онда неко дође, да му каже да нисам знао »алекције«! Не знам чега сам се тако бојао, на послетку баш и да ме ћуши један пут, па шта? Али ја стрепим од оних очију: кад их превали па као из праћке, а ти, ни знаш за што ни крошто, цептиш као прут!

Никад се није смејао, бар не као други свет. Знам један пут држи он на крилу мог малог братића. Дао му сахат, да се игра, а мој Ђокица окупио па гура оцу сахат у уста, и дерња се из петних жила, што он неће да отвори уста. Ја и сестра да умремо од смеха, а то се и оцу даде нешто на смех, па неко-

лико пута развуче мало леву страну од уста и око левога ока набра му се кожа. То је била велика реткост, и ето тако се он смејао, кад се десило штогод где би неки други развалио вилице, да би се чуло у Тетребову механу.

А знам опет, кад је умро мој чича, с којим је бабо ортачки радио, и кога је јако волео. Моја стрина, мати, својте, ми деца — удри, кукај, плачи, запевај, стоји нас вриска! а мој бабо ништа, ама баш ни сузе да пусти, ни «ух!» да рече. Само кад га понеше из куће, а баби заигра доња усна, дркће, дркће; прислонио се на врата, блед као крпа, па ћути.

Што рекне неће попустити ни за главу. Па макар да се он каје у себи. Знам кад је отпустио Проку момка из службе. Видим да се каје и да му је жао, али попустити неће. Тога Проку је најволео од свију момака. Знам само један пут да га је ударио, што, точећи ракију, није добро заврнуо славину на петачци, па скоро аков ракије истекао. Иначе никад ни да га је кљуцнуо! Све му је поверавао, слао га у села по вересију и које шта. — А знате што га је отпустио? — На правди бога!.... Видео га да игра крајцара! — Тек ћете се ви после чудити!

То о Ђурђеву дне. Дошао Прока у дућан, да му се на ново потпише буквар. Бабо извади деведесет гроша, па каже: «На, ево ти ајлука! Мени више не требаш; иди па тражи где се може играти крајцара!» Турио Прока вес на очи, плаче као киша и моли.

Дарну то мог оца, баш видех, али мислите да је попустио? — боже сахрани! Извади само још један дукат па му даде: «на, па пут за уши!» Оде Прока, а он се каје у себи, што истера на правди бога најваљанијег момка.

Никад се није шалио; ни с нама децом, ни с мајком, ни с ким другим. Чудно је живео с мојом мајком. Није то да рекнеш да је он, не дај боже, као што има људи, па хоће да удари и тако што, него онако некако: увек хладан, осорљив, гори од туђина па то ти је! А она сирота, добра, брате, као светац, па пиљи у њега као ноје у јаје. Кад се он што обрецне, а она да свисне од плача, па још мора да крије сузе и од нас и од њега. Никад и никуда није с њоме ишао, нити је она смела поменути да је куда поведе. Није трпео ни да се она што меша у трговину и у његова посла. Каже она један пут:

— Митре, што не даш Станоју ракију? Скоро ће и нова, па где ћеш је?

А тек се он издрачи на њу:

— Јеси ли ти гладна, или ти је чега мало? Новци су у твојим рукама, па кад ти нестане, а ти кажи! А у мој се посао не плећи!

Покуњи се мати па ћути.

Са светом је такође мало говорио. У кавани имао је своје друштво, и само међ' њима што рекне по коју. Кума Илију је поштовао што може бити; и то је једини човек, који му је смео рећи шта је хтео, и кога се мој отац чисто поприбојавао.

Нас је децу као и мајку волео, није вајде, то се види, али нас је држао престрого. Ја се не сећам никад и никака знака нежности од њега. Покривао нас је истина ноћу кад се откријемо, и није нам дао да се надносимо над бунар и пењемо на дуд — али шта ми је то? То раде и други очеви, али купују деци и шећерлемета, златне хартије и лопту од гумаластике, што скаче с врх јаблана!

У цркву је ишао само на Ђурђев дан, у кавану свако вече. Вечерамо, он тури чибук под леву мишку, задене дуванкесу под појас, па хајд'! Долазио је лети у девет а зими и раније, али неки пут превали и поноћи, а њега нема. То је моју сироту мајку и сестру пекло — ја вам се онда још нисам разумевао у лумповаху. — Никад оне нису заспале пре него он дође, па ма то било у зору. Седе у креветима — не смеју ни свеће да упале. Љути се он, болан, кад види да свећа гори. Чуо сам један пут, кад дође доцне кући, где прогунђа:

— Шта ће та свећа у ово доба?

— Па да се видиш свући, Митре, — каже моја мати.

— А зар ја не знам упалити свеће, или сам ваљда пијан, па не умем наћи?

— Па није, Митре — увија се моја мати, — него као велим...

— А шта велиш? Ваљда да ми комшилук мисли да ми лежи мртвац у кући!

Какав мртвац! Ви мислите он то озбиљно мисли? Мари он и за суседство. Него не да

он да моја мати води рачуна о његовом доласку и одласку; па не зна од зла како ће да почне. Хтео би да мати спава и кад јој се не спава, само да он може без бриге банчити. Пекло је то и њега види се то.

Пио је врло мало и то само вино. Ракију и кад огледа за куповину, испљује, па накисели лице. Ни за каву није бог зна како марио... Па шта је радио сву ноћ по механчинама? питате ви.

Несрећа, па то ти је! Да је пио чини ми се, ни по јада. Него... видећете!

То је мојој мајци пола века укинуло. Плаче неких пута да свисне. А никоме да се појада.

Један пут дође он тако доцне кући... Ништа!... Сутра дан — ништа... Кад, мој брате, опази мајка да он нема сахата! Прекиде се жена, пита га:

— А где ти је, Митре, сахат?

Он се намргодио. Гледа на страну, каже:

— Послао сам га у Београд, да се оправи.

— Па добро је ишао, Митре.

— Ваљда ја нисам ћорав, ни луд; ваљда ја знам кад сахат иде и кад не иде!

Моја мати, шта ће? ућута.

Кука после с мојом сестром: »Ej тешко мени! Даће све што имамо, па под старост да перем туђе пошуље!«

Један пут опет — јали је било десет, јали није — а њега ето из каване. Накривио једну астраханску шубару, преко прсију златан ланац с прста дебео, за појасом један

сребрњак искићен златом и драгим камењем. Уђе он, а као да му се набрала кожа око левог ока. Нешто је добре воље.

Како уђе извади сахат из појаса, као санћим да види колико је.

— Зар си повратио?... — трже се. — Зар ти је већ оправљен сахат?

— Оправљен! — каже он.

— А какав ти је то ланац?

— Ланац као сваки ланац — каже он, али некако мекано, није да се издире.

— Знам — каже моја мати — а од куд ти?

— Купио сам!

— А. та шубара? То има само у Миће казначеја.

— Купио сам и њу!

— Продао ти?

— Продао!

— А какав...?

Али ту мој отац погледа некако преко ока моју мајку. Она умуче.

Он се узе скидати. Гледам испод јоргана. Извади иза појаса један замотуљак, колик' песница, па баци на сто, а оно звекну: сам самцит дукат, брате!

— На! — рече — остави ово! — Па онда изиђе у кухину.

Моја мати узе ону хартију некако само с два прста, као кад диже прљаву дечију пелену.

— А шта ћу — каже сестри — с овим новцима? Ово је проклето! . . . Ово је ђаволско!... Ово ће ђаво однети, како је и донео!...

Као што видите, нема ту среће ни живота!

И тако је моја мати била несрећна, и ми смо сви уз њу били несрећни...

Некад, причала ми је мати, био је он са свим други човек; а и ја се сећам, као кроз маглу, како ме је често држао на крилу, док сам био са свим мали, правио ми од зове свирајку и водио ме са собом на колима у ливаду. Али каже мајка, од како се почео дружити с Мићом казначејем, Крстом из Макевине улице, Олбректом апотекаром и још тако некима, све се окрену и пођe како не треба.

Обрецује се. Не трпи никаква запиткивања, одмах се испречи: »Гледај своја посла!« или: »Имаш ли ти друге каке бриге?«

Није вајде, казао сам ја: видео је он сам, да не ваља шта ради; али га узео буди-бог-с-нама на своју руку, па га не пушта.

Па ипак, смешно је казати, али опет, опет је он био добар човек. Јесте, бога ми! Али тако...

Један пут врати се он у неко доба кући. Није сам! Чуди се моја мати. Прође он још с неким поред врата, нешто полако гунђају. Одоше у авлију. Чујемо ми мало после коњски топот и хрзање. Не знам ја шта је то.

Кад он после уђе, ја почех хркати и моја се сестра учини да спава. Назва добро вече, па ућута. Ћути он, ћути мајка, чекам ја.

Онда моја мати отпоче, а глас јој промукао:

— Одведоше вранца!

— Одведоше, каже он.

Опет ћуте, само мати час по усекњује се, а ја чисто осећам како плаче.

— Митре, тако ти бога, тако ти ове наше деце, остави се брате, друговања с ђаволом. Ко се њега држи, губи и овај и онај свет. Ено ти Јове карташа, па гледај! Онакав газда, па сад спао на то да прегрће туђу шишарку, и да купује по селима коже за Чифуте. Зар ти, за бога, није жао да ја под старост чекам од другога кору хлеба, и да ова наша дечица служе туђину?... Па онда поче јецати.

— А што си ти узела мене заклињати децом и плакати нада мном живим? Шта слиниш за једном дркелом? Није он мене стекао, него ја њега! Сутра, ако хоћеш, да купим десет!

Моја мати плаче још јаче:

— Знам, Митре брате — каже она милостивно, — али хоће душмани све да однесу. Остави се, брате, тако ти ове наше нејачи, проклете карте! Знаш да смо ми на нашој грбини и крвавим знојем стекли ово крова над главом, па зар да ме које какве изелице из мог добра истерају?...

— А ко те тера?

— Не тера ме нико, брате, али ће ме истерати, ако тако и даље радиш. То је занат од бога проклет!

— Ама ја сам теби сто пута казао да ми не попујеш и да ми не слиниш без невоље! Није мени ваљда врана попила памет, да ми треба жена тутор!

Ћути племенита душа. Гуши се. Ни суза нема више. Оне теку кроз прси, падају на срце и камене се.

Дан за даном, а он све по старом. Доносио је често пуне вишеке новаца. Губио је такође. Долазио је често без прстења, без сахата и без златна силаја. Доносио је други пут и по два три сахата и по неколико прстенова. Један пут: једне чизме, једну ћурдију; други пут: коњско седло; после опет: туце сребрних кашика; а једном: пуно буре лакерде и — свакојаких других комендија. Један пут доведе у вече вранца, оног истог, нашег.

Сутра му купио нове хамове: висе ремени до ниже колена и бију га ројте по жилицама. Упрегао га у кола, а столицу турио на дућанска врата, па кроз варош ррррр! да све излеће калдрма испод ногу.

Ми смо већ били огуглали, само је мати плакала и бринула се. Како да није, болан? Трговина забатаљена. Момак се један по један отпушта. Све иде као у несрећној кући, а новци се троше као киша.

Почеше богме они његови пајташи долазити и нашој кући. Затворе се у велику собу, упале по неколико свећа, звечи дукат, пуши се дуван, клизи карта, а наш момак Стојан не престаје пећи им каве (а сутра дан показује по неколико дуката, што је надобијао напојнице). А наша мати седи с нама у другој соби; очи јој црвене, лице бледо, руке сухе и час по понавља: «Боже, ти нама буди пријатељ!»

И тако се он са свим отпади од куће. Само ћути. Матери никад не гледа у очи. Нас децу не милује, ни осорне речи да рекне а камо ли благе. Све бежи од куће. Само нам пара даје колико које хоћемо. Ако иштем да купим легрштер, а он извади по читаву плету. За јело је куповао све, што је било најлепше у вароши. Моје хаљине најлепше у целој школи. Али опет нешто ми је тако тешко било, гледајући моју мајку и сестру: чисто постареле, бледе, тужне, озбиљне. Никуд под богом не иду, па и на славу слабо ком да оду. А и нама су жене слабо долазиле, већ само људи, и то готово све само оне »лоле« и »пустаије«, као што их је моја мати звала. Дућан готово и не ради: »Зар ја« — каже мој отац — »да мерим гејаку за дваест пара чивита? Ено му Чифута!« — Мати не сме ништа више ни да прослови. Каже, један пут јој казао:

»Јеси чула, ти, разуми српски што ћу ти рећи: ако ти мени цигло један пут још што о томе прословиш, ја ћу себи наћи кућу, па се иселити; а ти овде попуј коме хоћеш! У-пам-ти до-бро!«

Ћути она сирота као заливена. Стегла срце, копни из дана у дан, а све се моли богу: »Боже, ти мене немој оставити!«

Е па ваљда видите шта ће из свега да буде!

Дођоше они сви једно вече. Дође с њима још некакав Перо Зеленбаћ, некакав свињарски трговац, који, веле, »ради с Пештом«. Бркове ушиљио, косу остраг разделио,

а золуфе пустио чак до јагодица. Дебео у лицу, шишкав у телу; накривио некакав шеширић, а преко прслука златан ланац: исти онакав какав је пре бабо имао. На руци му некакав прстен, цакли се, брате, не да у се погледати. Гега се кад иде; говори крупно и промукло, а све се смеши оним малим, као јед зеленим, очима, да те некакав страх ухвати као од совуљаге.

Дођоше они, велим. Стојан одмах уз огњиште, па пеци каву!

Запалише четири свеће. Удари дим од дувана, као из димњака. Пију каву, ћуте као Турци, само карта клизи, и чујеш како звечи дукат.

То је била страшна ноћ!

Ми се с мајком затворили у другу собу. Она више не плаче. Ни сестра. Испијене у лицу, очи упале па гледају страховито уплашено. Према овоме је ништа оно, кад ми је стриц умро.

Неколико пута улазио је мој отац у нашу собу. Био је сав знојав. Раздрљио џемадан, распучио кошуљу, па му се виде густе црне длаке на грудима. Намрчио се као Турчин.

— Дај још! — вели мојој мајци.

Она стегла срце. Ћути као камен, отвора ковчег, па шаком сипа у његову, а он везује у махраму.

Гледа узверено и на страну, одлаже ногама као ја, кад ме друштво чека на пољу, а ја стојим, док ми сеша не одсече хлеба. Узима новце, главу окренуо на другу страну, па кад пође, прогунђа као за се: »Још ово само!« И онда чисто бежи из собе.

Али »још ово«, »још ово«, уђе ти он, чини ми се, пети пут у нашу собу, а тако око три сахата по поноћи.

— Дај! — вели мојој мајци, а дошао у лицу као земља.

Мати пође ковчегу, а ноге јој клецају све се навија.

Онда ја видех, испод јоргана, како се онај мој велики отац стресе, и како се прихвати за пећ.

— Брже! — каже мајци, а одлаже ногама и рукавом брише зној.

Мати му пружи.

— Дај све! — рече он.

— Последњих десет дуката! — рече она. Али то не беше више глас, ни шапут, већ нешто налик на ропац.

Он скопа оне новце и управо истрча из собе.

Моја мати клону крај ковчега и обнесвести се. Сестра врисну. Ја скочих из постеље. И Ђокица скочи. Седосмо доле на патос крај ње; љубисмо је у руку: »Нано, нано!«

Она метну руку на моју главу, и шапуташе нешто. Онда скочи, упали свитац, па прижеже кандило пред светим Ђорђем.

— Одите, децо, молите се богу да нас избави од напасти! — рече она. Глас јој звони као звоно, а очи свѐтлê, као вечерњача на небу.

Ми потрчасмо њој под икону и сви клекосмо, а Ђокица клекао пред мајку, окрекуо се лицем њој, крсти се и, сироче, чита

на глас ону половину оченаша, што је већ био научио. Онда се опет крсти и љуби матер у руку, па опет гледа у њу. Из њених очију теку два млаза суза. Оне беху управљене на свеца и на небо. Тамо горе беше нешто што је она видела; тамо њен бог, ког је она гледала и који је у њу гледао. И онда јој се по лицу разли некако блаженство и некаква светлост, и мени се учини да је бог помилова руком, и да се светац насмеши, и да аждаја под његовим копљем зену. После ми заблеснуше очи, па падох ничице на крај њене хаљине и на њену леву руку, којом ме придржа, и молих се по стоти пут: »Боже, ти видиш моју мајку! Боже, молим ти се за бабу!« И онда, а не знам за што: »Боже, уби онога Зеленбаћа!«

Дуго смо се тако молили.

После моја мати уста, попе се на столицу, па целива светог Ђорђа. И моја сестра то исто учини, а после диже и мене и Ђокицу, те и ми целивасмо. Онда мати узе суху киту босиока, што је стајала за иконом, и стакленце с богојављенском водицом, што је висило под иконом, покваси оном водом босиљак, па нешто шапућући прекрсти њиме собу. Онда полако отвори врата, па на прстима дође до велике собе, па прекрсти китом врата од ње.

Еј, како ми је онда лако било, како сам се осећао блажен, као окупан. Ама што ми сад не може више да буде онако?

Истом што мати прекрсти врата од велике собе, а унутра се диже жагор. Не може

ништа да се разуме, само што Зеленбаћ један пут викну колико игда може:

— А ко мене може натерати, да играм више? Камо тога?

После опет наста нејасан жагор и свађа. Онда чусмо како се врата отворише, гунђање и кораке.

Али бабо не уђе у собу. Залуд ми чекасмо. И дан забели, ја и Ђокица и заспасмо, а он још не дође.

* * *

Кад се пробудих, сунце беше далеко одскочило. Осећао сам се страшно уморан и празан, али не могох више затворити очију. Устанем.

Све изгледа некако свечано, па тужно. На пољу мирно, свеж зрак пада кроз отворен прозор, а пред иконом још дркће пламичак у кандилу. Моја мати и сестра бледе као крпе, очи им влажне, лице као од воска, крше прсте, иду на прстима и ништа не говоре, само што шапућу неке побожне речи. Не донеше нам доручак, не питају јесмо ли гладни, не шаље ме мати у школу!

— Шта је ово? — питао сам се ја. — Је ли овде мртвац у кући, или се мој покојни стриц вратио, па га ваља на ново сахрањивати?

Онда претрнух, кад се сетих шта је ноћас било, и механички прошапутах: »Боже, знаш *оно* за бабу!« И опет: »Боже, ама уби оног Зеленбаћа!«

Не мислећи ништа обучем се и изађем из собе. И нехотично пођох вратима од велике собе, али се очас тргох, јер осетих како ме мајка дохвати за руку.

Ја се окретох, али она не рече ништа, само тури прст на уста; она ме доведе до врата од куће, па ме пусти. Она се врати натраг у собу, а ја стајах на вратима. Гледам за њом — не знам шта да мислим.

Онда се на ново пришуњам на прстима до велике собе, па провирим кроз кључаоницу.

Гледам.

Сто на сред собе. Око њега разбацане столице; две или три претурене. По поду лежи тисућу карата, разгажене и неразгажене цигаре, једна разбијена кавена шоља, и испод једне карте вири дукат. Застор на столу свучен с једне стране скоро до половине. По њему разбацане карте, испреваљиване шоље, пуно трина и пепела од дувана. Стоји још неколико празних тањира, само на једном дуван истресен из луле. Четири празна свећњака; само у једном што букти дебела хартија, којом је свећа била омотана, и црн дим мирно се уздиже и дохвата за таван.

На једној столици за столом, леђима окренут вратима, седи мој отац. Обе руке до лаката наслонио на сто, а на руке легао челом, па се не миче.

Гледао сам тако дуго, али он ама да је мрднуо. Само видех како му се слабине купе и надимају. Чудно сам и мрачно нешто мислио. Чинило ми се на пример — а не знам управо

за што — да је он мртав, па сам се чудио како мртвац дише. После ми се чинило да му је она снажна рука од кабасте хартије, да не може више њом ударити — и све тако које шта.

Бог зна докле бих ја тако вирио, да ме се опет не дотакну мајчина рука. Ништа ми не рече, само оним благим очима показа пут врата. —

Ја — не знам за што — од један пут скидох капу, пољубих је у руку, па изађох на поље.

Тај дан био је субота.

Кад изађох на улицу, иде свет као и обично, сваки гледа своја посла. Силни сељаци дотерали које шта на пијацу. Трговци завирују у вреће и пипају јагњад. Новак пандур дере се и одређује где ће ко да притера кола. Деца краду трешње. Сретен ћата иде с добошарем по вароши, и чита да се забрањује пуштати свиње по улицама. Тривко извадио јагње па виче: »Ходи, вруће!», а пијани Јоза игра у једној барици.

— А што је, море, ваш дућан затворен? — запита ме Игњат ћурчија, који у тај пар прође.

— Тако! — кажем ја.

— Да није болестан Митар?

— Није, — кажем ја.

— Отишао ваљда некуд?

— У село, — рекох ја, па побегох у авлију.

Ето ти за тим два тако звана »девера«, тј. мојих другова, које је послао господин да виде што нисам дошао у школу.

Сад се тек сетих да је требало ићи у школу. Узмем књиге и комад хлеба, а гледам у мајку и девере.

— Кажите, децо, господину да Миша није могао пре доћи имао је посла.

О, ова рука! Да ми је да је се сит нањубим, кад она спава, кад ме не види.

Шта је било у нашој кући за време док сам био у школи — не знам.... То јест знам: јер кад се вратих из школе, нађох све онако како сам оставио: моја мати и сестра седе с рукама у крилу; не куха се ни ручак; пролазе на прстима покрај велике собе и само отхукују — исто онако, као да ми је стриц умро! Ђокица у авлији, везао мачки ђезву за реп, па се увесељава њеном трком. Момци шију гуњеве у својој одаји, а Стојан се извалио у сено, па хрче, као да је поноћи.

Мој отац још исто онако седи, не миче се. Затегло му се ћурће преко широких леђа, а око појаса се размиче од дубока даха.

Од давно је већ било звонило на вечерње.

Дан се клони своjему крају, а у нашој души иста она пучина — нигде краја да видиш, само што се облаци све гушће гомилају! Све постаје несносније, страшније и очајније. — Боже ти на добро окрени!

Ја сам седео на прагу пред кућом. Држао сам у руци некакву школску књижицу, али је нисам читао. Видео сам на прозору бледо лице моје матере, наслоњено на суху јој ручицу. У ушима ми је зујало. Нисам умео ништа да мислим.

У један пут шкљоцну брава. Моје мајке неста са прозора. Ја претрнух.

Врата се од велике собе отворише. На прагу стајаше он, мој отац!

Вес мало затурио, па му вири испод њега коса, и пада му на високо чело. Бркови се опустили, лице потамнело, па остарило. Али очи, очи! Ни налик на оне пређашње! Чисто посукнуле, утекле у главу, у пола покривене трепавицама, полако се крећу, нестално и бесмислено гледају, не траже ништа, не мисле ништа. У њима нешто празно, налик на дурбин, коме су полупана стакла. На лицу му некакав тужан и милостиван осмејак — није то никад пре било! Такав је изгледао мој стриц, кад је пред смрт искао да га причесте.

Полако пређе ходник, отвори врата од наше собе, промоли само главу унутра, па се, не рекавши ништа, брзо повуче. Затвори врата, па изађе на улицу и лагано се упути кум-Илиној кући.

Причао ми је после Тома, кум-Илин син, да је се мој отац с његовим затворио у једну собу, да су нешто дуго полако разговарали, да им је после донето хартије и мастила, да су нешто писали, ударали печате и тако даље. Али шта је то било, то се не зна, нити ће икад ико знати.

Око девет и по сахата ми смо сви лежали у постељи, само мати што је седела с рукама у крилу, и безначајним погледом гледала у свећу. У то доба шкрипнуше авлиска врата.

Мати брзо пирну у свећу, па и сама леже у кревет.

Мени је испод јоргана куцало срце, као да неко бије чекићем у грудима.

Врата се отворише и мој отац уђе. Обрте се једном два по соби, па онда, не палећи свеће, скиде се и леже. Дуго сам још слушао како се преврће по кревету, па после сам заспао.

Не знам колико сам тако спавао, кад осетих нешто мокро на челу. Отворим очи и погледам: пун месец гледа право у собу, а његов паучинаст зрак пао на лице моје мајке. Очи јој затворене, лице као у неког тешког болесника, а груди јој се немирно дижу.

Више ње стоји мој отац. Упро поглед у њу и не миче се.

Мало после приђе нашем кревету. Гледа нас све, гледа моју сестру. Дође опет на сред собе, опет погледа у округ, па прошапута:

— Спавају! — Али се трже од свог шапата, и као да се окамени на сред собе. Дуго је тако стајао не мичући се, само што опазим по кад кад, како му сену очи, гледајући час на нас, час на матер.

Али ми ни једно ни ухом да макнусмо!

Онда он пође поребарке на прстима чивилуку, а не скида ока с нас; скиде пажљиво *онај* сребрњак, тури га под џубе, натуче вес на очи па, брзо и целом ногом ступајући, изађе на поље.

Али тек што се врата притворише, а моја се мати исправи у кревету. За њом се диже и сестра. Као какви дуси!

Мати брзо али пажљиво уста, и пође вратима; за њом приста и Сеша.

— Остани код деце! — прошапута мајка, па изађе на поље.

Ја скочих, па и сам пођох на врата. Сеша ме ухвати за руку, али ја се отргох и рекох јој:

— Остани код деце!

Кад изађох на поље, притрчим плоту, па све поред плота а испод вишања довучем се до бунара и чучнем иза њега.

Ноћ је била у бога дивота! Небо се сија, месец се цакли, ваздух свеж — нигде се ништа не миче. Онда видех бабу, како се надвири на прозор од момачке собе, па опет оде даље. Стаде најзад под кров од амбара, па извади пиштољ.

Али у исти пар, не знам од куд, створи се моја мајка уз њега.

Пренерази се човек. Упро поглед у њу, па блеји.

— Митре, брате, господару мој, шта си то наумио?

Мој отац уздркта. Стоји као свећа, шупљим погледом гледа моју мајку, а глас му као разбијено звоно:

— Иди, Марице, остави ме.... Ја сам пропао!

— Како си пропао, господару, бог с тобом! Што говориш тако?

— Све сам дао! — рече он, па рашири руке.

— Па ако си, брате, ти си и стекао!

Мој отац устукну један корак, па блене у моју матер.

— Ама све! — рече он — све, све!

— Ако ће! — рече моја мати.

— И коња! — рече он.

— Кљусину! — каже моја мати.

— И ливаду!

— Пустолину!

Он се примаче мојој мајци. Гледа је у очи, чисто прожиже. Али она као један божји светац.

— И кућу! — рече он, па разрогачи очи.

— Ако ће! — рече моја мати, — да си ти жив и здрав!

— Марице!

— Митре!

— Шта ти то велиш, Марице?

— Велим: да бог поживи тебе и ону нашу дечицу. Није нас хранила ни кућа ни ливада, него ти, хранитељу наш! Нећемо ми бити ни једно гладни, док си ти међ' нама!

Мој отац као да се мало занесе, па се наслони лактом на раме материно.

— Марице! — поче он, — зар ти?.... — Загрцну се, па покри очи рукавом и ућута.

Мајка га ухвати за руку:

— Кад смо се ми узели, нисмо имали ништа осим оне поњаве, једне тепсије и два три корита, а данас хвала богу пуна кућа.

Ја видим како испод бабиног рукава кану кап, и блесну спрам месечине.

— Па зар си заборавио на чардак пун шишарке?

— Пун је! — каже отац гласом меканим као свила, а рукав превуче преко очију и спусти руку.

— Па шта ради она моја ниска дуката? Што ће онај лежећи новац? Узми га у трговину!

— Уложићемо у жито!

— Па зар смо ми неки престари људи? Здрави смо хвала богу, а здрава су нам дечица. Молићемо се богу, па радити.

— Као поштени људи!

— Ниси ти неки туњез, као што има људи. Недам ја самих твојих руку за сав капитал Параносов, па да је још онолики!

— Па ћемо опет стећи кућу!

— Извешћемо нашу дечицу на пут, — каже мати.

— Па ме неће мртвог клети. . . . Од кад их нисам видео!

— Ходи, да их видиш! — рече мати, па га као неко дете поведе за руку.

Али ја у три корака већ у соби. Само што пришаптах мојој сестри: »лези!«, па навукох јорган на главу.

Управо њих двоје ступају преко прага а на цркви грунуше звона на јутрење. Громко се разлеже кроз тиху ноћ, и потреса се душа хришћанска. И као талас сухо грање, тако њихов звук односи бољу и печал, кида узе таштине, а скрушена душа разговара се с небом. . . .

— Сине! устани да идемо у цркву! . . .

*
*   *

Кад сам ишао лане у Београд по јеспап, видео сам у Топчидеру Перу Зеленбаћа у робијашким хаљинама. — Туца камен!«

ШКОЛСКА ИКОНА

I

Наше село имало је цркву, а црква је имала попа. Поп је опет имао цркву, село и попадију. То јест: поп је служио цркву, управљао селом и живио с попадијом.

Поп је био све и сва! Имали смо и школу, али она је била подчињена значаја, као што је ћата у судници. Она је служила цркви и селу, дакле попу. — Послије ћу вам већ и о њој причати.

Цијело је село било попов спахилук. Заповиједао је кмету, а кмет селу. Није имао пандура, али нико није могао ни помислити да не послуша попа, а он опет са своје стране није ни сањао да његова ријеч на јалово прође, или да он узима власт која му не приличи.

Стјепану, што иде у раскорак, презријева жито, а он још није пожњео.

»А што ти, Стјепане, не жањеш?«

— Како ћу, оче?

— Српом!

— Знам, оче; а куда ћу прије? Знаш да сам инокосан.

— А моба?

— Треба убити брава и набавити аков ракије, а знаш како сам страдао.

— А ти узми које црквено марвинче, а зар ће бити и што ракије, па сјутра зови мобу.

Сјутра дан до вечерње оборено све, везано и сложено у крстине.

Поп је све што је имао свога звао »црквено« и »народно«, а све што је сеоско »наше«. Могао је он ући у коју хоћеш кућу, узети што је хтио — нико му неће ни ријечи рећи. Он је то и радио. Попустила му шина на точковима, а он нађе Пера ковача гдје сједи пред крчмом:

— Зар ти — вели — у радни дан сједиш пред механом?

— Благослови! — каже ковач и иде руци, — а шта ћу кад немам посла?

— А јеси ли видио црквена кола и шину на точковима?

— Нијесам, оче!

— Нијеси, ја боме, немаш кад од механе. Треба ја да водим и твоју бригу.

Он иде даље а ковач као опарен трчи поповој кући и стеже шину. Набавља зелене шаре у вароши, па их све масти, а испод трапа гдје хвата мождани подметнуо двије старе коњске плоче, да се мало гигају кола као на »вендерима« и да се попу »не труцка зорли«.

Једном у сумрак угледа он новога пољака Луку; ухватио нечије свиње па гони у обор.

— Куда ћеш то, Луко?

— Благослови оче! — У обор!
— А чије су?
— Ама не знам ни ја.
— Је ли више крмача или вепрова?
— Крмача.
— Ровашене?
— У десно ухо.
— Е, то су црквене свиње! Тјерај у обор, па им подај кукуруза. А кмета поздрави нек' закаже селу да пази на те свиње; јер ако још један пут чујем да су упале у туђе добро, продаћу их одмах, ма ни сто гроша не узео! Неће бити моја штета.

Не зна нико, па ни он сам, кад се родио. У оно доба, гдје вам почињем причати, рачунали смо ми, а и он, да ће му бити тако педесет година. Попадија јал' је била годину двије млађа, јал' није. Али обадвоје људи темељити. Дјеце нијесу имали, тијем су више рачунали сеоску дјецу у своју. Ко није имао чарапа, требао је само недјељом проћи поред попове куће, па већ више не би ишао босоног. Оно добра што су имали, као што рекох нијесу рачунали у своје, већ у народно. Народ га је засијавао, жњео, косио, пластио, врхао, вијао, Мићо црквењак на пијацу носио, а поп новце чувао. — А шта ће њима двома добро? Ни кучета ни мачета! Док су живи, биће им доста, а послије — народно је и било.

Поодавно је већ како поп не може да махне косом ни да закопа мотиком, али за то је он ипак увијек у послу. Он води бригу о цијелом селу. Час је у једној час у другој

њиви, сада у школи, послије у цркви. Имао је свуда посла, свуда је и стизао, и свуда је требала његова памет.

Кад је какав тежи случај у судници, одмах трчи по попа, и он то од часа намири, да је сваком право.

Код куће је живио скромно и по старински. Попадија га љуби у руку кад пође у село или кад се врати кући. Сва им је послуга био Мићо црквењак, који се такође рачунао у нешто што припада цркви и селу, дакле попу.

Поп је говорио врло често бесједе у цркви. Силне, свете и поучљиве ријечи, да те језа подиђе. Црква је служила сваки дан, а недјељом је била увијек дупком пуна. Прије, још давно, и кад је какав светачац па и петак, нагура се пуна црква жена, али поп један пут, послије службе у петак, стаде пред олтар па поче говорити, да је бог оставио недјељу и празнике за цркву, да се у остале дане човјек радећи моли богу, да се он за све моли, кад они морају радити, да је богомрско не радити у петак, јер је то само турски светац, и да ће он свакога избрисати из протокола крштених, који од сад не буде петком радио.

И вјерујте, људи, у нашем селу нема, као у другима, ама ни једне ѓлаве која светкује петак.

А недјељом црква, рекох вам, пуна пунцата, па и половину порте притиснуо народ. А поп још кад хоће што важно да бесједи

поручи кмету да зовне још људе, којих ће се највише тицати бесједа. Ако је ко учинио што рђаво, а он га у цркви пред цијелим народом изобличи и позове на покајање. Није се никад десило да му се не послушају свете ријечи. Један пут уђе нека помама у људе да разграђују туђе градине и да упуштају стоку. Пуца врљика, а разбијених глава као бундева. Сваки дан све горе, и кмет већ био поручио Циганину да скује резу за затвор и предложио да се купи катанац, а поп једне надјеље стаде пред олтар па отпоче проповијед. Лијепо је, брате, говорио, чисто да се заплачеш. Кад на пошљетку сав поцрвење па поче да дршће, каже: »Шта је то, браћо, јесте ли ви хришћани? како је то зло ударило, да је горе него ли у Турској? Синоћ ме — вели — зову да читам молитву Арнаутовићу, кад ја тамо, а њему Срнинић прошцем сломио ребро, и то све око неке сипљиве кобиле. Па шта ћете ви у овом храму кад тако радите? Шта сам ја згријешио Богу, да ми не дате под моје старе дане живјети? Како ћу — вели — поћи на небо, гдје ће ме сјутра прексјутра свевишњи позвати, како му смијем стати пред лице и дати рачуна о своме стаду? Или ви хоћете да ја затворим ово свето мјесто, да га не газите богопротивним ногама и да ме не црните све горе пред оцем небеским! Пошљедњи вам пут кажем и позивам да се оставите пасјалука и несрећне работе. Јеси чуо ти, Рајковићу, ти, Иванковићу, ти, Јоване Бојичићу, и

ти, Настасе Андрићу, ама зар ви мислите да ја не видим да сте и вас четворица у овом божјем дому? Прогнаћу вас, ако тако устјерате, старости ми, одавде и намјестићу Мића црквењака пред порту с врљиком, па да му пребије голијени, који се од вас усуди ступити ногом на ову свету земљу. Проклећу и вас и све инаџије и убојице оним путиром ондје, па онда живи ако можеш. Послушајте ме, пошљедњи вам пут кажем; вас сте четворица свему злу коловође. Јал' се мирите, јал' ћете од сад с богом ратовати!«

Дршћемо ми као прутови — није шала оне божје ријечи, а пријети клетвом. Осврће се народ и тражи очима њих четворицу, а они покуњили главе, погледају се испод очију и хоће већ да се љубе пред народом. А послије службе: цмок! Поздрављају се и они, који се прије не хтјеше ни погледати, и кмет истави колац, којим је био подупро врата од буваре. — Говори народ о поповим ријечима, а свакоме пуно срце и лако му, као да се окупао.

Тако је он дјеловао. Никад није престајао, никад се уморио. Богу се молио: »Боже, опрости ми гријехе и одржи ме здрава, докле си ми живота поклонио!» И бог га је заједно с пошом одарио здрављем. Али кад поша намири по нашем рачуну тако педесет и пет година, почне нешто удити, свако јутро повраћа, а послије неколико мјесеци и ноге јој почеше отјецати. Не може више ни хљеба да замијеси. »Хоће — вели — душа на нос да

ми искочи!« Теретан јој сваки рад и све да јој је да лежи. Не тужи се истина никоме, али попу пао некакав терет на срце и црне му мисли долазе у главу да ће изгубити друга. Забринуо се силно и ноћу често устаје. Иде сам по дворишту а све прислушкује код капка. Али поши како која недјеља све горе. Мука истина гдјешто и попусти, али ноге затјечу све јаче, дохватило и горе снагу и често је хвата несвјестица. Све више изнемаже и једну ноћ лијепо да заковрне. Ударише некакви болови у крста и све се у клупче савија. Сједи поп крај постеље и не одмиче се. Шапће само молитве, а попадија слабо се разбира. Јечи само и моли се богу да је прими.

Шта да се ради?

У један пут попадија се дохвати за појас, па врисну и сва поцрвење. Поп се окамени.

— Пошљи — вели она — брже по Иконију Маркову.

Поп разбуди Мића, који у скок оде баба-Иконијиној кући, а сам се опет врати попадији.

Болови наступају све на махове и све чешће, али кад попусте, она је при себи. Стидљиво погледа попа, а на лицу јој се види некаква страшљива спокојност. Онда болови наново учесташе. Дође и Иконија, и поша рече попу да изађе, а сама оста с Иконијом. Већ почиње да свиће први дан Духова. Сио поп на клупицу у авлији, турио сиједу главу у руке, па се не миче. Онда му у један пут сину нешто кроз главу. Скочи с клупице и као да се насмјехну, а у исти пар чу дреку малога

дјетета из собе. Он клече на траву и узе се молити богу.

Још није поштено ни свануло, а већ све село зна да се у попа нашло женско дијете. Весели људи и жене, изоблачили се и дошли цркви. Љубе попа у руку и честитају. А он се чисто подмладио. Благосиља све редом, а Мићу заповједио да све црквене чарапе, тканице и рубље изнесе у порту и разда сиромашноме народу. Велика је служба била тај дан, дивно је поп пјевао. А послије службе весеље на све стране.

Пуна и крчма, па све наздрављају попу и његовом дому. Нађе се и некакав шаљивчина који наздрави »црквеној попадији«, али Крста Замлата истеже шамаром и састави га са земљом, а увријеђени народ гракну: удри, посветила ти се! Све иде добро и сви се добру надају. Попадија се опоравља и већ трећег дана предигла се у постељи, па срче млијеко из ћасе. Поп хода као и прије по селу, али је расијан и све се труди да сакрије радост. А кад је на само често му се развуку уста, гледа на ону страну, гдје мисли да му је жена и дијете, па понавља: »Слава теби, Господе!«

Али једно вече, кад се врати из села, застаде он пошу у несвијести, а Иконија се сва ознојила купећи крпама крв испод кревета. Попу се одсјекоше ноге. Спопаде петрахиљ, намаче га на врат па стаде читати »молитву од кровотеченија«. — Све залуд! Она отвори још једном очи. Показа својом

жутом руком на дијете покрај себе, дохвати онда попову руку и пољуби је; прошапта: »Благослови ме... и опрости!« Послије јој се ваљада од бола развуче лице, трже се једном, и онда као да се осмјехну и као да отвори мало руку, кад јој Иконија тури у њу воштаницу.

Кад ашов извиси гомилу земље више попадије, махну поп руком на нас и ми одосмо његовој кући, а он оста сам на гробу. Сједили смо може бити једно по сахата. Мићо изнио ракије у бардаку, па служи винском чашом. Пију људи а жене отхукују и уздишу, а у чаши нестаје ракије. Шта је поп радио сам на гробу, то нико не зна. Тек послије једно по сахата врати се он, и истом ступи на авлиска врата, а дијете у соби запишта. Не поздрави се он ни с ким, већ поводећи се уђе у собу гдје је дијете било. Рече женама да изађу, а сам оста неко вријеме код дјетета. Чудно да дијете, чим осјети његову браду на својем образу, заћута и заспа. Гледао га је он дуго. Онда обриса очи и изађе у народ. Сви поустајаше.

— Имао бих нешто да проговорим са старијим људима, — рече поп.

Жене једна по једна њега у руку, па као гуске једна за другом на капију. И млађи свијет оде. Иконија сама оста у соби с дјететом.

— Браћо! — рече поп — ви сви знате како ме је бог благословио и како сам му платио за моје знане и незнане гријехе.

Сви ћуте. Нико се не усуђује ни да сједне. И поп стоји, а бијела му брада час по заигра.

— Ја — вели, — браћо, остах тако сам самохран са овијем црвом. Тако је божја воља, нека му је слава! Али дијете ваља и гледати. Шта ћу ја стар и нејак с њиме?

Опет сви ћуте и уставили дах.

— Птицама небеским дао је бог другу снагу и путе, а човјеку остаје памет и хришћанско срце.

Опет ћутање, нико не зна како да почне, како да га тјеши, шта да му каже. — Поп издиже главу и погледа по свјема:

— Је ли оно тешко селу?

— Не дај боже! — гракнуше сељаци. — Не говори тако, ако бога знаш!

Аксентије Смиљанић истаче се напријед:

— Ако је твоја воља, попо, и твој благослов, да му узмемо добру жену дадиљу, или да га дамо каквој бабињари да га прихрани, док не узмогне само јести.

У тај пар отворише се врата од куће и Иконија сва умазана од суза, изнесе дијете на рукама.

— Ја — вели — не дам дјетета од себе, ако ћете ме сву исјећи. Мене је покојна заклела да га чувам и пазим.

— Да узмемо Иконију — викнуше сељаци.

— Добро! — рече поп. — Али дјетету треба сиса.

Станоје Глувић стидљиво изађе напријед:

— Да простиш ти, попо, и ви, браћо, ви сви знате да се моја домаћица прије два мје-

сеца побабила. Дајте мени дијете и Иконију, док је оно још за сисе! Пазићу га као своје!

— Ако је с твојим благословом, попо, ја велим тако је добро, — рече кмет.

— Нека је с божјим благословом!

Иконија се врати у собу.

— Још нешто! — рече поп. — Смртан је човјек а незнан му је час смртни. Наш је гријех, ако умре поред нас живијех некрштена душа. Ја желим да крстимо дијете, прије него га дам из куће.

— Да га крстимо! — рекоше сељаци.

— Ко ће бити кум?

Међу сељацима наста жагор, али у брзо изађе Нинко Вилотић:

— Ако сам ти прав, оче, да се окумимо! Тако народ, хвала му, мене изабра.

Поп се три пут пољуби с њиме. Онда понијеше дијете у цркву, и она се напуни народа.

Тако се дијете крсти и надјенуше му име Марија.

Кад га опет вратише у кућу, Мићо изнесе по ново ракију. Прву чашу даде куму Нинку. Он узе чашу, скиде капу и устаде, а сељаци и нехотице сви поустајаше и поскидаше капе, Нинко отпоче:

— Куме мој и оче, сретна да ти је Марија и наше кумство! да бог да свако добро и радост од ње да дочекаш; да те утјеши и подвори под твоју старост, да се дичиш и поносиш њоме, како се народ дичи и поноси

тобом, а све у здрављу и весељу за дуго и на много.

— Амин да бог да! — одазваше се тихо сељаци.

Сви се обредише ракијом, па онда нешто прошапуташе међу собом и Нинко Вилотић први уђе у собу гдје је дијете било и тури му под главу дукат. За њим кмет, за кметом Аксентије Смиљанић а за њима сви остали по реду и старјешинству, и сваки дарива дијете. Кад се сви изредише, Иконија изброја два дуката у злату и четири и по у сребру и крајцарама; веза новце у мараму, па даде попу:

— На остави; ово је Маријино!

Онда је узе на руку и понесе је попу, да је пољуби, па с Глувићем оде његовој кући. Поздравише се и остали сељаци с попом па одоше, а он оста сам, као сухо дрво, и на срце му паде туга.

Дуго се опирао срцу, не хотећи »срдити бога«, али старост га је обрвала. Он паде лицем на кревет, гдје је јуче још покојница лежала и горко зарида. Сузе спирају црне мисли, нaлију препукло срце. Сломљен брод потоне и ништа се више не види. И само још што сан из поломљене парчади ствара нејасне слике.

II.

Наша школа била је у једној простој дашчари. У њој је била једна повелика соба за дјецу, једна мала за учитеља и једна кухина, у којој је и фамилијаз спавао. Главна соба,

управо школа, била је ниска, као и цијела кућа. Врата од ње гледала су у школску авлију, а с лијеве стране била су још једна мања, на која је учитељ улазио. У њој увијек удара на прашину и људски зној. Прозори су били хартијом подлијепљени. На зиду је висила једна стара дрвена икона светога Саве. Била је са свим почађила и испрепуцала, да се једва разазнавао светац. Само горе, гдје је глава, цакле се очи, и ма у који крај школе да станеш, увијек гледају у тебе. Озбиљне, црне, продиру ти у душу, и као да те нешто питају. Jа̀ знам кад се деси да сам са̂м у школи, спопадне ме некакав страх̣ и не смијем да се обазрем на ону страну. Све ми се чини проговориће нешто, и час прије гледам да загребем на поље.

Учитељ је био један кројач, који је страдао, врло миран и вриједан човјек. Цио дан је у школи, а ноћу шије поповске капе и шаље у варош. Једва да је што више знао од онога што је дјеци говорио. Пјевао је у цркви, али гласа готово никаквог није имао. Поп га је често дотјеривао, али се за нашег доброг учитеља слабо шта лијепило. Тек он се трудио што је боље могао. Ни у што се у селу није пачао, свакоме је угађао, а попа се бојао. Управо се ни жив није чуо. Ми смо били њиме задовољни: какав је, такав је — наш је! Не бих га ја овдје ни помињао, да и он није имао удјела у Маријином отхрањивању. Видићете како!

Лијепо пазе Мару у Глувићевој кући. Напредује дијете да ти је милина погледати. Жене се надмећу понудама и поклонима. Није јој била још ни година дана, а већ је имала чарапа, кошуља, убруса и других ствари пун ковчег.

Кад јој се навршила година и девет мјесеца, а поп, у договору са селом, дозида уз кућу још једну собу, и узе дијете с Иконијом себи. Њима двјема једну собу, а себи другу. Тако га ни жене не сметају, које су сваки час обилазиле Мару, водиле је својим кућама и доводиле опет попу.

Она је расла у кући код оца до своје осме године. Једног вечера сједи поп, кум Нинко и Станоје Глувић у поповој авлији. Онда поче поп:

— Чујеш, куме, и ти, брат-Станоје! Дијете, као што видите, расте хвала богу и напредује. Још мало па ће сама себи плести косе. Ја сам — вели — много мислио и лупао главу шта да радим јако с њоме. Дијете ваља да се по мало учи кућевном реду и послу. Шта ће — вели — научити у мојој кући, гдје нема ни преслице, а камо ли разбоја? А и Иконија је остарјела, да се једва држи на ногама. Шта ви — вели — мислите? Да се договоримо ми, па послије да запитамо и друге паметне људе; да видимо шта ће они рећи.

— Ја велим да је опет дате мени у кућу, — рече Глувић.

— Јок! — каже кум Нинко. — Код тебе је била скоро двије године, а код мене јед-

ном у недјељи. Него дајте ви мени дијете у кућу. У мене је и задруга већа, а хвала богу паметна су ми и чељад, имаће се и код мене чему научити.

— Хвала ти, куме! — рече поп. — Тако сам некако и сам мислио. Сјутра ћемо се разговорити и с народом, па у име божје нек иде дијете у твоју кућу, и нека почне наук!

Али сјутра се промијени код цркве све. Истом поп исприча, и кметовима и старијим људима, сви присташе, и кум-Нинкова домаћица весела узела дијете за руку, а тек учитељ као из мртвих:

— Молим вас, браћо, и ви, господин-попо, ако дозволите да рекнем и ја.

Зачудише се људи:

— Кажи, де!

— Ја, велим, господин-попо, и ви, господо кметови и кумови, да није право да се дијете код толиког свог имања потуца по туђим кућама.

Поп поцрвење кад чу ријеч имање, а кум Нинко разрогачи очи и скиде лулу с чибука:

— Зар ти — вели, — дроњо, зовеш моју кућу туђом, и зар ће се ово дијете потуцати у мојој кући?

Учитељ се уједе за језик.

— Молим, молим, господар-Нинко и куме, и ви, господин-попо и остала господо! Ја велим, ако дозволите, да се дијете васпитава као варошка дјеца, јер ово, ви видите и тако, мислим, није рођено да копа и оре, а то би

било и срамота за оволико село; а вашој кући част и поштење! — ту учитељ скиде капу и поклони се кум-Нинку. — А ја мислим и кажем да се дијете васпитава!

— Шта то? — рече Мојсило Прокић.

— Мислим и кажем да се дијете даде у школу.

— Какву школу? Ко је још видио да женско чељаде иде у школу?

— Е, идите у варош, господар- и газда-Станоје, па ћете видјети. Тамо иду сва дјеца и мушка и женска, и тако је сад вријеме дошло, да ће и по селима почети, па је гриота да дијете задоцни. Него ја тако мислим и кажем да се дијете васпитава и никако друкчије!

Згледаше се сељаци.

— Шта велиш, куме? — рече Нинко попу.

— Нијесам — вели поп — никад на то мислио. Да видиш, није луда ова учитељева.

— А како ће то ићи? — запита Аксентије Смиљанић учитеља.

— Лијепо, кажем, дијете ће у школу код мене с другом дјецом научити читати и писати, па неће под своју старост молити другога да јој чита писма. А док она одрасте неће се писма тако ријетко писати као сада, него ће сваки човјек морати писати писма. А послије у школи се учи: земљопис, свештена историја, прва и друга знања...

— Не би било рђаво! — рече кмет. — Шта велиш ти, оче, и ви, браћо?

— Па да огледамо, а? — рече кум-Нинко.

И тако Мара оста код оца, а пођe у школу.

На једно по године послије тога, напрасно се разболье поп, заковрну од један пут, и већ му се чини да неће ни ноћи жив дочекати, па зове Нинка, Аксентија Смиљанића, Станоја Глувића и кмета.

— Браћо — вели, — тако ми се све допада да ће скоро куцнути за ме час. Него сам вас зовнуо, да се договоримо за неке ствари.

Кум Нинко хоће да соколи попа, али му се језик завезао, и само гута пљувачку. И Аксентије са Станојем покуњио се, па се само примакоше постељи.

— Прије свега, браћо, ево у овом су ковчегу овдје народни новци, а кључ је на трпези, под плаштаницом — зна Мићо! Унутра има хиљаду и сто и један дукат.

Они се згледаше.

— Из тога зидајте најприје школу, па цркву. Немојте брукати себе живе, ни мене мртва, ни градити шта му драго. Не почињите, док добро не смислите, и док не буде доста новаца, да не будете постидни пред свијетом. То вам је на аманет, па сад гледајте!

Хоће они штогод да проговоре, али се загрцнули, па само кашљуцају.

Поћута поп и одмори се, па онда устежући се настави:

— А моје дијете... остављам вама на аманет... Бог вам а душа вам!

Кум Нинко испружи врат, хракну мало па рече:

— Гледаћемо га као своје!

Поп настави:

— Смртни смо људи, не примите за зло, браћо,ваља ми се добро с вама разговорити, јер се не враћа с пута на који полазим. Не дај боже смртна случаја, или какве задјевице, шта би оно сироче онда?... Него, браћо, ја бих вас молио, да јој за сваки случај одредимо мало имања од народног добра.

— Куме — вели кум Нинко, — није малено твоје имање, а ево ћу и ја дати још...

Поп нестрпљиво махну главом:

— Станите, не разуместе ме! Немам ја својега имања, ни дај Боже! Све је ваше и онога храма. Много би њојзи било да јој одредите и ово, што ја до сад држах. Шта ће женском чељадету толико имање, а бог зна чија ће она бити, и у чије ће руке доћи! Тек велим толико да јој одредите, да се не рачуна баш сироче, и да би се имала чиме прихранити, да је не дај боже, ви који... Чекајте док свршим! Тако сам ја срачунао и смислио да јој одредимо, ако је ваша воља, ово парче земље, гдје је кућа, и њиву уз њу, забран са шарамповом и ливаду с виром. То нека је њено! Је л' вам право?

— Како ти наредиш!

— У ковчегу има у једном рупцу завезано шест и по дуката, чиме сте је ви даривали, кад се родила. И то је њено!

— Божје па њено!

— Е, сад ми је — вели лакше умријети. Спаде ми неки терет са срца.

Али кад поп скиде бригу с врата, и бољка умину. Пред ноћ истина паде у ватру, али она не држа дуго, и он тврдо заспа. Пробуди се у саму зору, и изиђе у авлију. Мара му поли да се умије, и старац, и ако ислабио, ипак сталним кораком пријеђе улицу и уђе у цркву.

Али његова подјела имања оста. И народ и дан данас зове ону ливаду с виром Марин Вир, а забран са шарамповом Марин Шарампов. Ко не вјерује нека пита само кога из мог села.

Кад се навршише три године, и Мара сврши трећи разред, учитељ онда навали на попа и на друге људе, те је задржа још једну годину дана у школи «на приват». Тако она пође учити и четврти разред. Већ је зову сељаци да пише писма њиховим својтама, који су у војсци. И попа она одмјењује ондје гдје треба писати, извадити крштено писмо и таке ствари. А учитељ поред ње изгуби и оно мало научног нимбуса, јер Мара сврши све научне послове као и он. Већ се више не кају сељаци што су је дали у школу, а поп кад је погледа уздиже очи к небу, и кад год је ко хвали, а њему иду сузе као маломе дјетету. Са свим већ остарио, обневидио и постао заборав‌ан. Знам, кад год му приђем руци, да ме пита чији сам.

Тако смо ми рачунали, а и учитељ није имао ништа против тога, да је Мара већ свршила «васпитање», и да сада похита учити се кућевном послу. Већ је поп мислио да поведе ријеч о томе с народом, али

се опет деси нешто, што промијени наше рачуне.

Те године дође у нашу окружну варош владика. Нећу вам причати шта се ту спрема, ни ону трку и урнебес од попова. Доста да знате, да је наш поп био најстарији у цијелом округу, те да му је по томе спадала нека особита почаст и задатак при поздрављању новога владике. Народ одлучи да попу за тај дан начини нове хаљине, и учитељ је читаве двије недјеље шио капу, и дотјеривао што је боље умио. Кад поп сједе у кола пред нашом црквом, причекаше га дванаест коњаника, што су из нашег села у народној војсци, и они отпратише попа у варош, а цијелим путем бацаше пушке и пјеваше. За попом, у другим колима, возио се кум Нинко и Глувић, за њима још многи народ. Веле, кад је наш поп дошао у варош, да су лупала звона и пуцале прангије, јер коњаник, што је стајао на раскршћу, кад угледа попа у оној помпи, помисли да је владика, па ободе коња на муштулук.

Било како му драго, владика дође, и наш поп осоколи туна. Владика одмах чинио ручак. Било је пуно свијета, а наш поп, веле, сједио у зачељу. Ко ће с нама! Послије ручка, веле, разиђе се свијет мало по мало, само осташе попови код владике.

Онда владика поче једног по једног питати како се зове, одакле је, каква му је нурија итд., па пита и нашег попа. Каже он све како је, и хвали се нама — хвала му! — као

својом дјецом. Онда, веле, рече свети владика:
— Ти си, оче, од најстаријих овдје; а, бога ти, колико ти је година?

— Ја — вели поп — и народ рачунамо да ми је тако седамдесет.

— Лијепа старост! — рече владика. — Да бог да још дуго да поживиш! — А бога ти, оче — не прими за зло, — гдје си ти школе учио?

— Ја сам се — вели поп — учио у мога оца, који је поповао у стара времена, па кад га убише Турци, ја остах сироче и побјегох у ово село, гдје ме послије власт запопи.

— А онако нијеси, даречеш, каквијех школа учио?

— Нијесам никаквијех.

— А знаш ли правило службе како ваља и «обредословије»?

— Ја, оче владико, што рекао неки стари поп Стоко: кога сам крстио није се потурчио, кога сам вјенчао није се раставио, а кога сам опојао није се повампирио.

Поп Митар повуче нашег попа за мантију. Владика се слатко насмија.

— Лијепо, оче! — веле да је рекао. — Хвала ти! Таки мени и требају!

Кад послије пођоше, а поп Митар скочи на нашег попа:

— Како ти да говориш онако пред његовим преосвештенством?!

— Да како ћу? — рече наш поп. — Онако је све у длаку! Још сам заборавио да му кажем да сам и једног турчина покрстио

и ено га, сви га знате, ваљан хришћанин и један по један газда у селу.

Али владици збиља омилио наш поп, јер прве недјеље послије тога, истом поп подијели нафору, а једне каруце рррр! па стадоше пред цркву. Скочи један што сједи с кочијашем, па попа у руку:

— Хајдете — вели, — поздравио вас господин владика, да идете на ручак.

Сједе поп у кола, па још и Мару узе са собом. Гигају се, брате, она кола, рекао би човјек: сад ће испасти, а коњи као хале! Скида народ капе куда поп прође, а свакоме пуно срце. Није шала, наш поп! Али и јесте човјек! Та приличи му да је сам владика!

Кад је поп стигао у варош, прича Јанко Радуловић, код кога ми купујемо со, и што му је кућа до владичина двора, да је владика изишао до врата, и помогао попу да сиђе с кола, па му није дао ни руке, него се с њиме, вели, у лице пољубио.

Мара одмах потрча па владику у руку, а он њу у чело.

— Твоја? — пита владика.

— Божја, па моја! — рече поп.

— Да је жива и здрава! — рече владика, милујући дијете.

Сједоше они за ручак. Посадише Мару до попа, па јој висе ножице низ столицу, а сам свети отац намјешта је. Онда уђе један стар човјек и унесе чинију с јелом, а Мара скочи па њега у руку. Чича сав поцрвење.

Кад чича изађе, а владика помилова Мару па рече:

— Овога чику, ћери, не мораш љубити у руку. То је мој кухар!

— Нека, оче владико, — рече поп. — Стар је човјек! Тако сам ја њу учио.

— Од тебе се, оче — рече владика, — има и матор човјек чему да научи. — А како ти се зове мала?

— Мара.

— Да је благословена;

Послије ручка много се што шта владика с попом разговарао. Звао га да га узме у конзисторију, али поп вели да не може никако оставити села, «а због мене једног, вели, не вриједи да премјешташ конзисторије у село!»

Владика се добродушно и лако насмија.

И с Маром је много што шта говорио.

— Који је оно светац? — рече он њој, па показа прстом на једну икону на зиду.

— Цар Лазар! — рече Мара.

— Гле! А од куд ти знаш?

— Прочитала сам оно доље.

— Зар ти умијеш читати?

— Умијем.

Владика донесе једну књигу, па је даде Мари да чита. Она отвори у сриједи. Намргоди њене очице, па поче гласно и монотоно, како сва дјеца читају:

«Маче војску старац Југ-Богдане, у Богдана силна војска била...»

— Стани! — рече владика. — Ко је то Југ Богдан?

— Није, он жив, — рече Мара. — Он је погинуо на Косову.

— А шта је то Косово?

— Косово је поље гдје су Срби изгубили царство, и гдје је погинуо српски цар Лазар.

Ту њене очице по ново потражише слику Лазареву.

— Лијепо, сине, врло лијепо! — рече владика. Узми ту књигу па читај код куће!

— На поклон? — рече Мара изненађена.

— На поклон!

Бјеше то једна велика пјесмарица сва у злато увезана.

Поп нагнуо главу, а од милина све му сузе капљу у тањир.

Послије је владика питао шта је учила, и кад она одговори да свршује четврти разред, запита он попа:

— Па шта мислиш сада с њоме?

— Мислим, оче владико, да је дам у кумову кућу, да се дијете учи раду.

— Штета би — вели владика — била отргнути дијете од школе. Ово је — вели — глава, каквих мало има. Није се она родила да бере кудјељу. Него ти њу дај даље у школу!

— Не чу ти, оче владико, свршила је?

— Знам! свршила у селу, а сад је дај даље у варош, у Биоград.

Попа штрецну, као да га неко ножем удари.

— Зар да се одвојим од својега дјетета? — А брада му задрхта.

— Е — вели владика, — ти си своме дјетету највише добру рад. Па ја велим не треба да стајеш њеној срећи на пут.

— Не дао бог! — рече поп грцајући. — Па шта да радим? Научи ме!

— Пошљи је у Биоград на науке.

— А колико то траје?

— Четири године!

Поп преблиједје као крпа и разрогачи очи; — Шта се то по богу толико учи?

— Науке, — рече владика.

— А шта ће то њој?

— Како шта ће, оче? Друкчији је данас свијет, него што је био за твоје младости, а још ће друкчији бити кад она ступи на снагу. Кад сврши школе, може, ако ће, бити и учитељ. А послије, у вароши друга срећа чека дијете.

Поп заћута и даде се у мисли. И владика ћути. Тако то траја неко вријеме, онда рече поп:

— Треба ли ту штогод трошити?

— Једно пет шест дуката мјесечно.

Попу чисто одлакну:

— Нема од тога ништа, оче владико! Гдје су толики новци?

— Па ти — вели — имаш имања, како су ми причали, на хиљаду дуката.

Поп се забечи:

— Каквих хиљаду дуката, каква имања? Немам ја ништа. Њој је истина народ нешто одредио, али не вриједи све ни сто дуката. Нема ту ништа од школе!

Владика се мало искашља.

— Ласно је — вели — за новце, тек ако ти пристајеш. Све ћемо то лијепо намјестити. Имам и ја · неку цркавицу, коју сам за школу одредио, а — вели — не знам боље прилике од ове.

— Оче владико, старија је твоја и паметнија од моје. Само још да видим шта ће село рећи.

А у селу ко смије рећи што против владичине воље и ријечи? Нијесу се дуго препирали. Сељаци се шћућуруше, само их срце боли, али што мора бити, мора!

И послије мјесец дана већ се опрема дијете за пут.

Силне се припреме чине.

Дан пред полазак мутљају се жене из цијелога села по поповој кући. Ту је камара сирчева, колача од пекмеза и тијеста, лепиња и погача, лонаца с кајмаком, живих и пржених пилића, пастрме и толико «заире», да би Војин четовођа рахат цијелу чету њоме нахранио. Мићо донио скоро из вароши шарен нов ковчег и у њега трпа Иконија силне чарапе, кошуље и убрусе.

Жене посједају на клупу под орах, милују Мару и плачу, а она уплашено иде из крила у крило. Не плаче, већ замишљеним очицама гледа у шта му драго. Чупка ресе на кошуљи и не говори ништа. Ништа не једе и не пије. Чисто дијете дошло ван себе; некаква му ватра подишла обрашчиће, и кад што проговори, то је као у некаквом заносу.

— Да бог да да ово све на добро изађе! — рече баба Стевана.

Кад се већ смрче, разиђоше се жене и људи кућама, а оставише попа сама. Није ни он готово ништа вечерао, а ту ноћ узе Мару себи у постељу. Иконија се не може од ње да растане, и кад је мислила да је Мара с попом заспала, изнесе свој губер и простре га пред врата попове собе, па леже.

Кад сан, који не може растјерати никаква брига дјетињег доба, савлада немирну душу Марину; кад црне трепавице падоше на запурене образчиће а груди се почеше равномјерно дизати, исправи се поп у постељи. Собу је освјетљивало кандило, које је горјело пред иконом. Да је у тај пар Иконија провирила, би помислила да гледа светитељске слике. Наднијело се увело старчево лице на пун живота лик дјететов, а с бијеле браде цури кап по кап и чисто се запуши на њеним образчићима. И таман се поп наже да је пољуби, а дијете у сну махну руком, окрете се на другу страну и настави спавање. Дубоко поп уздахну и завали се у постељу.

Давно је пала роса, већ се и исток румени, а поп још не заспа. И кад чу гдје пред његову кућу сташе кола, устаде и изађе на поље.

Пред кућом, кум Нинко попушта штрањге коњима, који се пуше у свјежем јесењем јутру. Кочијаш се испео на кола, па ногом потурује сијено под сједишта. Поп изађе на

капију, у селу је још све било мирно; само гдје-гдје што шкрипне ђерам или лупне капак од прозора. Кокоши ваде главу испод крила, али још не скачу са сједала.

— Добро јутро, куме, и благослови! — рече кум Нинко кад угледа попа. И кочијаш се исправи у колима и скиде капу.

Поп га отпоздрави:

— Добро си поранио, куме!

— Шта ћу? — рече кум Нинко. Пробудих се раније, па кад не могах заспати, а ја викнух дијете да хвата.

— Ходи у кућу! — рече поп. — Мара још спава, а Иконија нам може испећи каву.

Не рекох вам да је такав договор да кум Нинко вози Мару у Биоград и понесе владичино писмо куд треба. Поп не може од цркве а и од старости. А гдје би њега старца пустио народ на пут, и како би њему било да остави дијете у Биограду, па да се сам врати? Бог зна би ли он то могао икако и поднијети?

Ту они говорише које о чем, а највише о путу и о Мари. Много поп савјетује и моли кум-Нинка да пази на ово и на оно и да добро упамти све, па да му послије прича кад се врати. Тако они бригају бригу, док Мара спава тврдим сном. Већ се заблиста од истока. Стадоше још двоја кола пред попову кућу. Дођоше жене и људи из сусједства, а и који су даље сједили. Још једно по сахата а авлија бјеше пуна људи, а пред кућом више од десетора кола, а Мара — још спава.

Кум Нинко погледа у сунце које се помоли.

— Осваја дан — рече, — ја велим у име бога и с твојим благословом, куме, да се крећемо.

Иконија с црвеним очима утаче се:

— Спава још дијете!

То бјеше препона. Ко може стегнути срце, па сада пробудити дијете?

Али кад прође једно четврт сахата, и кад се с пласта поче пушити а са траве роса дизати, уста поп па пође у кућу. Сви умукоше, нико ни ухом да макне, поп уђе у собу.

Дуго гледа мирну и безбрижну савјест како спава. Стаде под икону и помоли се богу, па одважно приђе кревету. Метну дјетету руку на чело:

— Маро, сине, устани!

Дијете протрља очи и отвори их. Дубоко уздахну, па гледа великим безазленим црним очима у попа.

— Како сам лијепо сањала, бабо!

— А шта си сањала, ћери?

— Сањала сам кô ја у некој великој вароши, па кô неке велике, велике куће; па кô ја се возим на златним колима; па се све љуљају као владичина!

— Па сад ћеш, ћери, у име бога у Биоград, — рече поп и силом развуче уста. — Тамо ћеш свега видјети.

— Биоград!? — рече дијете и промијени се у лицу, а срце му залупа.

— Устани!... Сви те чекамо... — рече поп па побјеже из собе.

Послије је ушла Иконија с другим женама и кроз једно четврт сахата изведоше плачући дијете, које се и само купало у сузама.

— А шта балите ви, жене, и цвијелите дијете? Ви ништа друго и не знате! — рече Аксентије Смиљанић, и обриса рукавом сузу.

Мићо изнесе Марин ковчег и тури га у сијено под предње сједиште. Поп пољуби Мару:

— Пођи с богом, Маро! Нека ти је он у помоћи!

Онда сви редом почеше љубити дијете и најзад је Нинко понесе, као да су јој двије године. Рече јој да се прекрсти, па је метну у кола горе. Онда се и сам прекрсти, па се посади поред ње и пришапта јој:

— Пољуби бабу још један пут и кажи: благослови ме!

Она се наже из кола попу, и пружи руку:

— Благослови ме, бабо! — па наслони усне на увелу попову руку.

Жене покрише очи, људи чепркају палицом по прашини и гледају на другу страну у плот.

Наста тишина.

Поп метну обје руке на Марину главу и узе шапутати.

А кад он диже и исправи главу, Нинко викну кочијашу:

— Ошини!

Коњи пођоше. Поп пристаде уз кола и загрли се у ходу с кум-Нинком, па рече:

— Чувај ми, дијете, тако ти живога и самосазданог створитеља!

Нинко потхвати дијете руком испод мишке и привуче га к себи, а коњи почеше касати. Мара се окрете оцу, и престрављено викну: «Нећу у Биоград! нећу!« Али слаб јој бјеше гласић. Не чу то ни поп, ни кум Нинко, ни кочијаш.

Коњи све крупније касају и она наслони главу на Нинкове прси, па неутјешно и силно зајеца.

Још мало се види кроз облак од прашине како се кола крећу.

. Већ окретоше Зебићевим шором, а поп и за њим сав народ не миче се с мјеста и не одваја очију. Кад већ кола замакоше, поп обриса очи и погледа по народу. Махну слабо главом, као да рекне »с богом« и пријеђе преко пута. Отвори црквена врата, и ничице паде пред олтар, а челом дохвати земљу. Лежао је тако може бити четврт сахата, а кад се диже и окрете, угледа пуну цркву народа.

Кад се Нинко послије недјељу дана врати из Биограда, није могао наодговарати свијету. Причао је много чуда, што је видео у Биограду, да му једва вјеровасмо. За Мару вели да је најприје с писмом владичиним ишао у једну школу, и предао га школском старјешини. Овај, вели, кад прочита писмо, отишао је с њиме и с Маром кући неког професора Вучетића, и ту је Мару предао. Причао је како у тој кући има много које шта, да ни десето не знаш чему је и за што је, и како се човјек може ласно обрукати ако добро не пази. Тако он, вели, и не гледа

већ пљуцка поред себе. Кад случајно обрне очи, а на патосу стоји једна велика пјесковница, за мал', вели, што није у њу пљунуо. Послије, каже, све код тог професора, нудили му да наспе чорбу себи у тањир, али он, вели, казао: «нека, хвала, могу ја и из чиније», те није хтио прљати тањира. — Знали смо ми већ у напријед да нас он неће осрамотити!

Поп га је час пô прекидао: «А Мара?» или: «А она шта каже?» а Нинко намјешта што боље умије. Каже да је весела као птица, и да је људи, код којих је, пазе, да не може боље бити: «Не слази» вели «с крила». Да бог да! Само што нешто сметено прича како се растао с њоме: «Није» вели «ни плакала!» Гдје ће то бити да дијете не плаче?

Што да вам причам како нам је било без ње, што да вам описујем како је сиромах поп чисто занесен и често хоће ово, а ради оно, мисли једно а говори друго. Што да вам приповиједам како смо били као убијени и како је кум Нинко сав поцрвенио, кад послије десет дана доби поп писмо од Маре, у коме прича: како јој је самој, како је хтјела да се ухвати за кум-Нинкова кола кад се он враћао, како се све крије од госпође за дрва и у шупу, па плаче сама и како, каже, хоће да умре. Не треба ни око тога да се задржавам како је поп на врат на нос спремио кола за Биоград и с тим писмом отрчао владици. — Све то само би

развлачило приповијетку и све то само би онај разумио, који је своје рођено морао послати у туђину, или који је сам у својој младости морамо оставити свој завичај. А ко је то све преко главе претурио, тај зна како најзад и туга малакше; легну њени таласи по срцу и уморну површину дотиче само још писмо од милога, као ластино крило мирно огледало воде.

Дан за даном, недјеља за недјељом, па и мјесеци клизе неосјетно. Што прође изгледа да је мало час било, само у будућности види вјечност срце које чека. Кад је посљедњи мјесец школске године, не може човјек жив да дочека. Али нема више туге. Разведрила су се лица и некаква неспокојна радост ожарила и увело попово лице. Ударише врућине. Иконија већ кречи попову кућу и спрема се дочек за Мару. Једног дана и кум Нинко сједе на кола па у име бога оде у Биоград, а весео народ само једно поручује: «Похитај! не задржавај се!»

Марина соба као рај. Прозори закићени липовим гранама, под гредице подвучени струкови босиљка. На пећи свакојака цвијећа; нова шареница прострта по постељи. И само се још нестрпљиво ишчекиваше мио владалац, који и не сањаше о својој моћи над нашим срцима.

Боже! кад она дође!

Поп ван себе од радости. Иконија да се угуши од суза, па не пушта дијете из руку. Жéнâ пуна кућа, па се само вајкају: «Леле мене! како је дијете ислабило!»

— А да, весела друго, гладно и жедно у туђем свијету! — Па гурај дјетету колаче и друге понуде у руке и у уста.

А на њој слаба промјена. Само што је мало порасла и што је бљеђа дошла у лицу, те јој црне очи чисто још црње и још се силније цакле.

А она не зна шта да ради. Препуно јој срце, па не може нигдје да се скраси. Сједне на креветац, држи колач у руци и гига ногама. Онда скочи, трчи у кухину и тјера Иконију да јој прича које шта. Послије трчи по авлији, ваби кокоши, гледа како Мићо изгрће жар из пећи за хљеб, или како сусјед Ђерић прави страшило за птице. Па онда хајд' Нинковој или Глувићевој кући. А они као да им је владика дошао: завирују је са свих страна и већ не могу да је се сити нагледају.

Тако она весели попа и село. Ишла је с попом и владици. Била у школи. Па послије је опет с дјевојчицама на игри или на раду. Све се боље уобљавају обрашчићи, и све црвенији долазе, док већ не измаче мјесец јул, и док кум Нинко не запреже коње, да води душу села из села.

Кад по други пут оде, пође све по старом. На ново је требало чекати годину дана, и кад се она наврши, закла нас лијепо једно писмо, у коме вели: »Слатки бабо! Хоће срце да ми пукне, што ти не могу доћи. Причао ти је владика да ме је премјестио у један пансионат, гдје се говори само фран-

цуски. Цијеле године ишла сам у школу, а сад ме ни о распусту неће да пусте кући. Веле: морам учити француски, да стигнем друге итд.» Можете мислити како нам је било! Али шта ћемо? Попу не смијеш ни поменути да устане око владике, не би ли је он како истргнуо од туд и добавио нама, ма на недјељу дана. То би њега сиромаха само још јаче цвијељало, јер он је зацијело и сам већ с владиком о томе говорио. Покуњисмо се, па ћутасмо.

Претурисмо још годину дана преко главе. Кад је требало да дође, поп доби писмо да ове године о распусту иде госпођа, код које је Мара, у Беч, па хоће и њу да поведе. Владичина је воља да дијете, прије него се са свим врати кући, види што више свијета и научи се чему се год деси прилика. Попу је казао: »Стрпи се, оче, још годину дана! Нека дијете прође свијета. А послије, кад ти дође, нећеш се више од ње одвајати!» Тако опет наступи вјечност, послије које ће зар и нама гранути сунце.

Међу тијем мијења се што шта у селу — вријеме чини своје! Наш стари учитељ остави нас — оде сиромах на пут, на који се иде затворенијих очију. Бог да му душу прости! Жао нам га је било. Био је сиромах некако прирастао за село. Лијепо смо га сахранили. Послије распустисмо дјецу а школу затворисмо.

Сад смо се сви надали да ће нам Мара доћи за учитеља. Већ је поп с неколико старијих људи ишао због тога и владици, и он

им у тврдо обећао. Сиромах покојни учитељ, чисто нам је... баш се човјек гријеши!... хтједох рећи: чисто нам је — боже прости — стајао на путу.

Да видите јесмо ли дочекали чему смо се надали!

III

Бјеше недјеља послије подне. Народ се искупио код записа. Изнијели један сто из суднице, поред њега дугачка клупа и неколико троногих столица. Засјели старији људи и поп, па разговарају о овом и оном, а младеж се игра и весели.

А друмом за наше село иду једна кола и у њима један господин човјек. Чудан мало на поглед. На глави му широк сламњи шешир с црвеном траком. Испод шешира смеђа коса пада на чело. Густе обрве готово се састају а међ' њима једна дубока бора, која се ни онда не изједначи, кад господин човјек затури шешир и рупцем брише зној с чела. Мора бити да се с њом родио. Чудно она оскаче на младом лицу, у сред кога сједи мало кукаст нос, а под њиме малени густи брчићи, које је он на обје стране рашчешљао, те су на крајевима растресени и шири него под самим ноздрвама. Доња му је усна мало висила, а горња је мало издигнута, те се виде бијели као снијег зуби, мало искривљени као плот који је посрнуо. Лице му је поблиједо ал' не мршаво, а велике смеђе очи до пола

затворене, жмире и увијек гледају на страну. Има му двадесет и двије до и три године.

Ништа не говори с кочијашем. Пуши цигару иза цигаре. Гледа само око себе и као да није весео. А са оне боре на челу не може човјек ни знати како му је, јер увијек изгледа мргодан и зловољан.

Иде он у наше село и ено га гдје уђе. Хајд', хајд', па право у народ. Уставише се кола. Гледамо ми ко ће то бити.

Господин човјек неспретно скочи с кола, па тромо, и као да је бог зна како уморан, приђе столу, гдје је и поп сједио. Не назва бога, само мало климну главом.

— Је ли овдје кмет?

Ми помислисмо да је нов ћата, па поустајасмо. Кмет скочи:

— Ја сам, господине!

Господин човјек извади готову цигару, па тури у уста и наокришке, а све гледајући кмета, приђе столу; заврати шешир, наже се према попу и пружи руку.

— Жив био, сине! — рече поп.

Ал' господин дохвати кутију са жигицама која је пред попом стајала и брзо трже руку назад. Исправи се, па са стране баци поглед на попа, још већма зачкиљи, а бора на челу као да још дубља дође.

Онда се опет лијевим раменом окрете кмету:

— Гдје је овдје школа?

— Ту је, господине, одмах до цркве.

— Води ме! — рече господин човјек.

— Затворена је!

— А ти је отвори! Ја сам наименован за учитеља у овом селу.

Гле!... Нов учитељ!... Како то?

Поп се исправи па га стаде гледати. И ми се ослободисмо. Посједасмо опет, правећи и њему мјеста, ал' он не хтједе сјести већ опет вели кмету:

— Дела брже! уморан сам. Отвори школу и пошљи ми фамилијаза.

— Сједи, човјече! — рече ослобођен кмет. Није сабља за вратом.

Учитељ се насмија, ал' само лијевим крајем уста, и лијево око са свијем му се затвори, а онијем другијем погледа кмета најприје у опанке, па онда у капу.

— Нећу — вели, — хајде ме води!

— Ама сједи, да пијеш штогод! — рече кмет.

— Нећу ништа — рече он оштро, а врх оне боре показаше се још двије преко ње, — води ме!

Кмет оде с њиме.

— Какво је ово чудо? — рече Остоја Пурешевић. Јал' је нешто превећ мудро, јал' је са свијем лудо!

Сељаци слегоше раменима и, сами не знајући за што, дадоше се у некакву тамну слутњу.

Другога дана изашао учитељ у механу. Сједне сам, намргоди се па ћути. Поручи што год да једе, па опет у школу. Дјеце није било,

јер је већ био јул мјесец, па због оно неколико дана до распуста, не хтјесмо сазивати дјеце.

Попа се клони, да је чудо. Већ је недјељу дана, а с њиме није још ни ријечи проговорио. Кад би у недјељу, а поп га чека да држи пијевницу. Јес', ал' учитеља нема! Послије службе дигне се поп, да види да учитељ није што болестан. Кад уђе у собу, а он лежи на кревету, који је начињен од кухинских врата, под која је подметнуто на четири краја по пет шест цигаља. На ногама му панталоне, а горе само кошуља. Босогоног лежи и чита некакву купусару.

— Помози бог! — рече поп.

Учитељ занесе објема ногама као рукуницама, па их спусти низ кревет. Тури кажипут у књигу, па је метну у крило. Поклони се мало пут попа, па оста сједећи на кревету.

— А камо се ти, учитељу? — рече поп.

— Ево ме!

— Знам! а камо се у цркву да пјеваш?

— Нијесам пијан да пјевам!

Поп устукну један корак, наже се напријед, па зачкиљи и гледа у учитеља.

— Што ме гледаш?

— Ништа! — вели поп. — У цркви се пјесмом слави име божје.

— Па кад ти се слави, а ти га слави! А мене немој дирати! Видиш да радим!

Па опет се извали на кревет и отвори књигу.

Поп се прекрсти, па натрашке изађе из собе.

Одатле оде полако кући. Сељацима не рече ништа. Сам се даде у неке мисли.

Од то доба он учитеља никад више ни за шта не запита, нити је с њиме долазио у додир. И учитељ чим види попа, а он погне главу, намргоди се још јаче, игра се прутићем и пролази као мимо турско гробље.

Ко зна за што он тако чини? Ко зна шта је поп о њему мислио?

И тако се учитељ осами. У прсте бих вам могао казати сваку његову ријеч, тако је мало говорио. Кад видје да му и оно мало, што овда онда проговори, нико не разумије, а он се дусне, окрене главу на другу страну и мргодан оде.

Један пут иде он полако поред ковачнице. Ковач је нешто теретно радио, сав мокар од зноја, залијепила му се кошуља за широка леђа, а он стао на врата од ковачнице па духа. На спрам тих врата друга су, те тако се игра вјетар кроз ковачницу, и хлади знојава ковача.

Кад учитељ дође на поред њега, а он се окрете:

— А што си ти, море, стао ту?

— Што сам уморан, — рече ковач.

— Знам; а што си стао на промаху?

— А?

— Што си; велим, стао ту, да те тако знојава бије вјетар?

— 'Вако ја кад се ознојим! Станем на вјетар, па чисто забрекнем. Па кад послије

опет узмем чекић, чини ми се да у њему нема пет драма, а леђа ми чисто шкрипе.

Учитељ се насмија. Онако: једним крајем уста и једним оком. Погледа ковача још један пут, не рече му ништа. Само се зави у струку и оде даље.

Други пут Павао Ђерић води волове с празним колима. Стока се нешто узарумила, па неће с мјеста, а Павао се naљутио, поцрвенио у лицу као паприка, виче на волове и дере ајдамаком куд стигне.

А ек учтитељ пред њега као какав капетан:

— А што — вели — бијеш ту марву?

— Ја шта ћу, кад неће да иде?

— А што је не храниш добро, па би ишла?

Павао исколачи очи:

— Зар не видиш да је сваки као пуце, апостола му његова? Па да га не бијем! — Па опет: пљус!

— Гори си од те марве! — рече учитељ.

Павао се испријечи:

— Немојде ми пристајати на муку, кажем ти, већ гледај свога посла! Знам ја тебе добро који си ти!

Учитељ зачкиљи очима:

— А који сам ја?

— Чивутин, — Рече Павао. — Ја те не видјех ни да се крстиш, ни да клањаш. Не знам само чивутскога закона.

Ту он још љуће одадре дешњака. Волови у један пут потрчаше. Павао се дохвати за

стражњу осовину и сједе на њу, па поиздалека окренув се учитељу викну: — Упамтиде ти, учитељу, коме си казао да је марва!

Сељаци су видјели истина да је овај учитељ са свијем нешто друго од пређашњег, и мислили смо сви да је он учеван човјек, али га нијесмо марили. Нарочито га је то црнило, што га поп ама ни у уста не узима.

Нико се није с њим дружио, осим једног Јеротија Ковачевића, који га је заклањао и бранио. Тај је Јеротије чак и ишао њему. Шта су њих двојица говорили, то се не зна. Један пут довуче Јеротије американски плуг и стаде се хвалити како га је учитељ научио. Ал' кад га забоде у неку крчевину, а плуг пуче на двије поле, као да је од леда. Псује Јеротије што му на уста дође и кад се он даде да га учи које ко, ко није ни орао ни копао. Тако и он остави учитеља себи сама и његовој глави.

Од то доба учитељ поста још већа ћуталица и још осамљенији. Једно вече писао је неком своме другу: «...Бош посла! У народу се не може ништа учинити. Заузимајући се за њега, пишући и говорећи, упропастио сам своју каријеру и спао на то да будем учитељ!... Овдје су сви моји покушаји јалово испали. Народ је глуп и затуцан! Имају једног попенду, који је још с два три капиталиста притиснуо пола села, а све благочастивим намјештањем. Он с овим капиталистима експлоатише сељака — подржава га све јаче у глупости — а сам ништа не

ради!... Хоћу да пресвиснем, гледајући ову неправду!...»

IV

Већ се приближаваше Петров дан. Сваки дан ишчекивасмо Марину поруку за кола. Али дође и Петров дан, а писма од ње нема. Једно вече, трећи дан по Петрову дне, враћају се људи с рада, па стоје пред судницом и говоре нешто о пушницама. Ја сам био с Радојем Николићем у лову, и кад се вратисмо, умијешасмо се и ми у народ. Већ се хвата мрак. У даљини опазисмо нека кола. Кмет погледа на ону страну, зачкиљи очима и труди се да позна ко је. У један пут пљесну рукама:

— Мара!

— Мара! — гракнусмо ми, а ћата, што боље може, попу на муштулук.

Радоје опали из двоцијевке. Поп гологлав потрча пред кола, која се уставише, раширио руке и рида, а вјетрић му се игра бијелом брадом и с оно мало длака на глави.

Мара бјеше сама у зачељу. Брзо устаде. Лијевом руком покупи хаљину, десном смаче шешир с главе, дохвати се за лотре и лако скочи на земљу.

Поп је ухвати убјема рукама за главу па је љуби у чело, а нама иду сузе. Поздравља се она с нама — каква је, једва да је познаш! А кад коме од нас момака пружи руку, а он сав поцрвени. Искупи се доста свијета, па је као младу одведосмо поповој

кући. Поп од радости ни говори ни ромори, само брише очи и тек постарији људи што је по штогод припитају, а млађима се чисто везао језик. Није шала, као каква госпођа! Па какве су јој оне хаљине, па како иде!...

Сутра дан устала она, стала на врата па гледа. Поп је већ давно био у градини, и сваки час се враћа, да види је ли Мара устала. Пред зору је била лака киша. Земља бјеше свуда влажна, а са дуда спрам врата још нијесу испариле кишне капљице, па га обасјало јутрење сунце, те се цакли као полелеј у варошкој цркви. На букви кликће дјетлић, а са ораха му се одзива жуња. Сунце блиста, а облаци се разилазе.

Мара стала на врата, па гледа неким широким погледом. Дубок јој је дах, а чудно јој нешто у грудима.

— А што си ми се замислила, голубице? — рече Иконија.

Мара још дубље повуче пару:

— Ништа! — рече, а поглед јој упрт у даљину. — Како је све дивно, пуно живота, како је свјеж ваздух!

Иконија јој завири у очи па онда погледа на страну, куда Марине очи бјеху управљене:

— Дуд? рече она.

— Шта?

— Гледаш у дуд?

Мара се слабо насмјехну:

— У дуд и свуда! Па замишљено настави: — Чисто сам гладна овога ваздуха.

— Е, печем ја каву за тебе, — рече Иконија. — Знам ја, ти си се поварошанчила. Волиш ти бијелу каву!

У то дође и поп из градине. Његово светитељско лице бјеше опет узело земаљски облик, јер га радост бјеше обасјала: уста су му непрестано развучена, а на бијелим трепавицама час по виси капљица, којом душа роси, кад јој се мркне и кад свањује.

А кроз летве од чардака у суседној авлији цакли се једно око. Тај је чардак Ненада Ћерића, а у њега је син Павао, момак за женидбу. Онај исти, коме учитељ рече да је марва.

Сједе поп с Маром за сто под орахом. Иконија донесе бијелу каву.

Поп не скида с ње очију.

— Шта си радила, сине, од кад си устала?

Мара узви обрвице. Уморно крене очима око себе, па кад их упре у попа, њему је као да га полијева неким животворним балсамом.

— Гледала сам природу, — рече она безазлено.

Поп протури прсте једне руке кроз прсте друге руке, испружи оба кажипута и састави им врхове, па тако склопљене руке положи на сто. Заврати се мало на клупицу, а главу нешто искриви на десну страну и погледа у небо.

— Природу! — рече он замишљено. — Да! тој сам се мисли и сам поклонио! Велика је то књига! Ко њу чита, тај се ближи богу!

Да, али поп не зна од колико се руку може читати та књига.

Дани измичу, Мара је цар села. Свакоме су пуна уста. Нада да ће нам она бити кад тад учитељ, заносила нас је све. А она хода по пољу. Замишљена је — али јој је јасно лице. Није то туга, ни брига, што занима њену душу.

То је она сентименталност, ваљада својствена њеним годинама и школи коју је учила. Ходећи тако састајала се и с учитељем; најприје га се, веле, плашила, али послије се већ навикла.

Тако је то ишло мјесец дана. У то доба Мара поста још замишљенија. Чудновато се поче понашати.

Сједи неки пут с нама. Ћерета и прича шта има по свијету, па онда скочи; само што рекне: — Треба радити! — па нас остави, а ми блејимо за њом.

Или дође послије подне, кад се поп наслонио на шареницу, па га гледа, нагне се према њему, па се од један пут тргне, издигне главу, уђе у собу и отвори књигу.

Или хода по пољу. Запјева славуј поистиха, па крепко, милостивно и ситно, весело као сватовска пјесма, па тужно као опијело. А она га слуша, слуша, и поглед јој лута по зраку. Онда у један пут тресне ножицом и уздигне главу:

— Luscinia philomela! па шта? — Или тргне боквицу из земље, па завирује прстић, који је још као дијете порезала и који јој је Иконија боквицом превијала. Гледа листиће

и мисли нешто, па га онда чисто срдито баци и с некаквим поуздањем шапне: — Plantago lanceolata — проста ствар.

Неки пут опет стоји сама у соби. Нешто се страшно бори са самом собом. Ударе јој сузе па плаче, плаче, па опет у један пут утре очи, дохвати књигу, тресне о сто, отвори, па навали читати.

Сјела једном под орах. Плете, а књигу метнула преда се у крило; намргодила очице и чита, не престаје. А на откосу више ње стоји млад човјек. Подбочио се на косиште и тражи очима попову кућу. Или извади двојнице, духа у њих и њихов јасан писак тужно плива зраком. Није то позната пјесма, није ни игра — ко ће га знати шта је то! Па је онда тресне о ледину, истеже прстима оно мало длачица на уснама и мрко гледа у дашчару гдје је школа. Подилази му крв на очи, оне су влажне и лице гори као у грозници.

А кад мрак притисне земљу, неко се шуња поред попова плота. Не бијели се на њему сељачка кошуља, ни на путу остаје широка стопа од опанака. Наслони се на врљике, а из попове куће, као мјесечев зрак, лако се креће друга слика у дугим хаљинама; корача плоту и дуго и тихо шапућу. Нико то не види, нити ко опажа на другој страни иза амбара црне Павлове очи како просијецају ноћни мрак.

— Не знам просто шта да радим? — говори слика из авлије.

— Остани! — вели слика са улице.

— Одмах си се расрдио!

— Не марим за мале душе, ја нећу овдје да се с тобом цмакам! ја хоћу рад! Или ме волиш или не волиш! Једно или друго! Нећу тањир од два лица. Не волим људе, који што хоће не могу, а што могу неће. Или — или!... Видим све... Боље се врати па читај сентименталне романе и љуби оца у руку.

*

Ноћ је била црна, као мало која њена друга. Нигдје се ништа не миче, само совуљага ћуче њену страшну пјесму. Пси подвију реп, па завијају, а уморан сељак прене иза сна, прекрсти се: »о твоју главу!» па опет спава.

На један стуб од звонаре стајао је наслоњен Павао Ђерић и као соко гледа у помрчину.

У тај пар из школске авлије изађоше једна кола, па готово трком пођоше улицом.

Павао опали из пиштоља, и запаљена се сукија устави под школском стрехом, а у врапчијем гнијезду.

Кола пођоше још брже. Из сусједне авлије испаде с малом пушком старац Матија Ђенадић, који је, веле, још под Милошем ратовао.

— У помоћ! — викну Павао потрчавши њему.

— Шта је?

— Побјеже учитељ!

— Без трага му глава! Шта дижеш вику? — рече бунован Матија. Павао му приђе и шану још нешто.

Матија опали и сам из пиштоља:

— У помоћ, браћо, поведе се робље!

Поп се пробуди, па уплашен потрча, прво у Марину собу:

— Устај, сине, некаква буна!

Али из Мариног кревета нико се не одазва.

Поп приђе кревету и пипаше по њему, да пробуди Мару, али кревет бјеше празан.

Он истрча на поље. Већ се бјеше прикупило нешто сељака. Некакав страх бјеше обузео попа, да се једва држаше на ногама.

Аксентије Смиљанић позна га у мраку:

— Побјеже! — рече он.

— Ко?

— Учитељ!

Поп дахну душом:

— Срећан му пут!

— Шта? — рече Аксентије. — А Мара?

— А?

— И она с њим!

Поп се занесе, и а̑ да падне на узнак, а сељаци га прихватише.

У тај пар Павао излети из авлије с колима и с коњима!

— Сједајте! — викну он, — сад ћемо га ухватити!

Двојица тројица метнуше попа у кола. Посједаше још њих неколико оружаних, а Павао шиба коње да све врца крв.

За њима пристадоше још неколико кола.

Народ се искупио. Чудно да млађи људи, ма колико да су вољели Мару, сматраше цијелу ствар за изгубљену, и, да није старијих

људи, не би можда ни у потјеру ишли. Али старији бацају пушке, сједају на кола и трче изван села. Кмет се помамио:

— Живог или мртвог! — дере се он, — живог или мртвог, моја глава цареву плаћа.

И у час као неким чудом сви неодољиво зажељеше ухватити учитеља, и отети му Мару. Граја се дигла, и силно као оркан креће се маса Зебићевим шором. Неколико коњаника пролетјеше као стријела. И ја се стрпах у једна кола. Изађосмо из села, стизасмо људе, стизасмо и стизаху нас кола, и цио тај урнебес креташе се једним правцем.

Дођосмо већ у прво село.

Преметнусмо школу, јер се наш учитељ са овим пазио; преметнусмо механу; питасмо узбуњене сељаке: не видје ли ко шта? – нико нам ништа не умједе казати.

— Отишли су преко јаруге! — викну гомила, и све наже као јато чворака на траг.

— Овуда! Овуда ћемо га пресрести!

Звркте кола и пуцају осовине, а одлијећу наплаци и коњске плоче.

Ал' да се удари путем на Јаругу, морали смо се вратити до близу самог села. Кад се опет примакосмо, чусмо по ново пушке у нашем селу, и видјесмо како се црвени небо.

— У село! у село! — чу се са свих страна.

И све груну опет Зебићевим шором. Кроз село лете људи и вичу: »Ватра«, »Ватра!« »Изгорје школа!« »Изгорје црква!« Па опет пушке, лупа и тандрк котлова и чакаља; а

кроз цијелу ту вреву чује се ситан глас црквеног звона.

Кад стигосмо пред школу, а она гори у велике. Црква, хвала богу, још здрава, читава, само што вјетар наноси пламен на њу, и сваки час чекамо кад ће планути.

Поп, који је до то доба ван себе лежао у колима, скочи на поље као момак од двадесет година. У очима му нешто страшно, да те свега језа подиђе. Било нас је, који смо мислили да је помјерио памећу.

— Воду! — дрекну он.

Рекао бих хиљаду котлова се сасуше у пламен. Али он још јаче букну; сукну далеко иза звонаре, а варнице се хватају за небо. Шљеме бјеше све у пламену. Пуцају рогови и греде, већ је и таван дохватило; а у школи се свијетли као у по дана. У један пут загрмје попов глас:

— Икона! Икона!

Ми погледасмо кроз прозор, а свети Сава гледа оним истим мрачним и озбиљним погледом на нас све.

Поп полетје на један прозор. Двојица га дохватише за мишке, али се он отрже и ускочи у нутра.

У тај пар цио један крај шљемена паде покрај прозора и дохвати кућу и са те стране, те му запријечи повратак. Дим се сави. Народ вришти и сипа воду, а сјекира тутњи. Ми више не видјесмо попа.

Тада Станоје Исаковић лупи сјекиром у врата. Она одлетјеше, и ми угледасмо

попа у пламену. Држи икону и дигао је више главе.

Нама жива срца попуцаше. Престравили се, па заборавили и да гасимо. А он стоји. Црвен га пламен обасјао, бијела брада прекрилила сва прса, дигао икону више главе и кроз онај тутањ и праску чусмо његов јасан глас, пјесму и ријечи: »...первје бо пришел јеси, светитељу Саво«...

Нинко цикну као гуја, кад угледа попа:

— Спасавајте кума, ако ћемо сви изгинути! — Онда скочи на једну врбу до самог шљемена, па као бјесомучан и не знајући шта ради, стаде лупати сјекиром по једној греди од тавана. Греда с праском паде по сред собе између двије скамије, варнице посукташе, а проломљен таван наже се у пламену и хоће да дохвати патос.

— Додајте ми добар котао пун воде! — дераше се Нинко.

Додаше му.

Он дохвати котао објеручке. Оприје се ногама о врбову грану, а леђима о другу, па га зањиха и баци на роваљено мјесто. Врба пуче а Нинко љосну на другу страну о земљу, а котао изручи сву воду на ровањено мјесто. Чвркну вода, а дим се склупча. У соби се ништа више не виђаше од дима.

Опет као да се чује попов глас, али је загушен и не разбирају се ријечи.

Мало послије разиђе се дим, и ми га угледасмо како поскочи преко греде, која се пушаше на патосу, па пође вратима.

— Воду на врата! Обарајте греде! — чује се дрека са свих страна. Читав облак од воде сасу се на зид гдје су врата.

Поп таман да скочи још преко прага, а Бурмазевић, који је стајао са стране и не видећи попа, мáче сјекиром по довратку. Поп преко прага, а пламена греда више врата тресну и лупи попа по потиљку. Он паде ничице и прсима на земљу, а икону диже више главе. Сасусмо чабар воде на њега и греду, и извадисмо га испод ње. У тај пар цијела школа с ужасном праском груну о земљу, и све се начини као велико огњиште. Однијесмо попа његовој кући. Из уста и носа лоптила му је крв, а ноге висише као мртве. Још је дисао. Намазасмо му уљем изгорјело мјесто на леђима, поквасисмо кошуљу оцтом, па му је навукосмо и положисмо га у кревет. Он се није разбирао. Кмет викну скупљеном народу:

— Добар кочијаш по доктора, а добар катана по владику!

Двоја троја кола у највећем трку полетјеше, а Војин Арнаутовић забоде своме бијелцу оструге у трбух.

Онда се спусти грозна киша. Из грдне гомиле жеравице гдје је била школа сукне још час по пламен, а варнице полетјеше небу, али пљусак освајаше. Пред зору се још само слабо пушаше, а владика и доктор стигоше у село.

Кад они уђоше у собу, на нашу радост разабра се поп.

Погледа око себе:

— Гдје је икона?

Ми му показасмо.

— Метните ми овдје! — Он показа руком на прси, и ми му положисмо икону.

Владика приђе на прстима, а очи му пуне суза:

— Како си, оче?

Поп се трже и обрте очи на ону страну, гдје владика стајаше.

— Шта те боли? — рече владика.

Поп с муком подвуче руку под икону и метну је на срце:

— Овдје!

Доктор приђе, обрташе га јадника и овамо и онамо. Узе га бости чиодом по ногама и све до појаса, а све пита:

— Боли ли те? Осјећаш ли штогод?

Поп слабо одговара:

— Не!

— Боли ли те ма што год? — рече доктор.

— Овдје! — рече поп и метну руку опет на срце.

Доктор нареди да га оставе на миру, да га нико не дира ни зановета, а владици на пољу рече:

— Не може ништа бити. Пукла му је кичма!

Он оде, а владика се врати у собу.

— Оче — рече владика, — желиш ли штогод?

— Да се исповједим! — рече поп.

Владика се забезекну:

— А какав тебе гријех мори?

Поп слабо махну руком, као да му приђемо. Владика сједе на столицу до кревета, а ми се искупили у наоколо.

Слабим гласом поче поп:

— Оче владико, сјећаш ли се кад си ме питао шта сам учио?

— Сјећам!

— Сјећаш ли се да ми ти рече да је то доста за добра пастира?

— Сјећам!

— Чуј ме, оче владико, и ви, браћо! Ја изгубих душу што нијесам учио школе. Са тога изгубих и дијете, а одведе ми га некрштен човек.

— Како то, оче? — рече владика.

— Тако, оче владико! Ја затворам очи, а дивно видим да је други свијет настао. Дође учеван човјек с којим ја нијесам смио ни говорити. Видим да му не ваљају послови што ради, али гдје ја прост човјек смијем ударити на науку! Немој, оче владико, држати више простих попова, као ја што сам... што сам био... — Ућута и исхракну се, па једва чујно настави:

— Ни ви, браћо, узимати попа, који није учеван. Школу одмах зидајте и дјецу учите... Настаје други свијет!

Онда се ухвати за срце, па испрекидано додаде:

— А њој... њој опростите!... Није она крива... ја сам.

У тај пар чу се на пољу врисак и врата се нагло отворише.

На прагу се показа Мара, блиједа као смрт, убијена кишом и временом, сва мокра, а расплетене јој косе пале низ плећа.

Ми се склонисмо, а као да нас пушка по сред срца удари. Она корачи један пут, па паде на кољепа. Саже главу, покри очи рукама, а црна јој коса расу се по земљи.

Поп се уздрхта, а сузе му ударише. Он мрдну једним прстом. Ми је прихватисмо и приведосмо кревету.

— Још ближе! — шану поп.

Она на кољенима приђе још ближе, али не дизаше главе, ни руку с очију.

Поп јој метну руку на главу и нешто шапуташе. Послије јој потури руку под уста. Она је дохвати објеручке и обли сузама. Осмијех заигра на поповом лицу. Он је дохвати руком за браду и издиже јој лице према себи, па га гледа:

— Служи овоме! — рече он, а очима показа на светога Саву, који му је лежао на прсима.

Опет жељно гледа њено болно лице. Смијеши се и чисто не може сит да је се нагледа:

— Сад ми је са свим добро! Сад ме ништа више не боли!

То бјеше пошљедња његова ријеч!

*

Прошло је од то доба до сад шест година. Ја сам лутао по свијету, док ме наш рат не позва кући. При свршетку добијем заповијест да идем у Б. Морао сам проћи кроз

моје село. На пошљедњој станици добијем новог коморџију, неког Илију Теовиловића, мога сељака.

Кажем му се.

Много смо што шта говорили. Већ се примицасмо селу. Онда ја закопчам блузу, набијем шајкачу на очи, зажмурим и одважно га упитам:

— Шта је, бога ти... — хтједох рећи: с Маром, али ме сам језик поведе, те рекох: — шта је, бога ти, с Павлом Ђерићем?

— Е, сељаче и господине, њега је ону ноћ, кад школа изгорје, нестало. Нијесмо дуго знали, док не дође Марко трубач из војске, и рече да је Павао отишао у Биоград и ступио у војску. Кад јуче идосмо у варош по требовање, а наш комисар донесе новине, па нам прочита: »Погинули при освајању шанца на Горици 29 декембра 1877 тај и тај, тај и тај, тај и тај«, па онда рече и: »Павао Ђерић, поручик!«

»— Одакле је? — викнусмо ми сви.

»Он прочита наше село.

»— Бог да му душу прости!«

— А... онај... ваш учитељ? Чусте ли што за њега?

— Е, кад се онај божји анђео одрече њега и врати покајан попу, учитељ веле, оде у Биоград и ожени се некаквом што прави шешире. Остоја богословац прича да се сада раставља са том женом, јер га она тужи да је бије и злоставља. — Неће он, сељаче, никад среће имати!

Уђосмо већ у село. Успомене навалише и притискоше ми груди.

— Лакше, Илија, лакше, још лакше! Затегни узде.

Ходом проћосмо поред нове, велике, зидане школе. Баш звоњаше на вечерњу. Кроз прозор угледах ђачиће; устали на ноге, па читају молитву. Пред њима стоји једна женска. Упрла поглед у светога Саву, онога истог, који је и у старој школи стајао.

Познао сам је.

У мају 1879.

У ДОБРИ ЧАС ХАЈДУЦИ!

Јахао сам сâм с пандуром.

Био је један од оних летњих дана кад си готов да тражиш, па да се свађаш с оним што је зимус говорио како му је увек милије и најтоплије лето, него и најблажа зима. — Пече звезда — мозак да проври! Са жита трепери нешто провидно и диже се у зрак. Дрва опустила лишће и изгледају као болесник у врућици кад иште чашу воде. Стока издише на ливади под каквом осамљеном јабуком. Тице нигде једне за лека. Управо ми изгледа цела природа клонула, обезнанила се, исплазила језик па дакће.

У глави, у мозгу некака пустош — Сахара! Криво ти је и тешко и што мораш да дишеш. Мислио сам да нећу жив стићи у село.

А кад већ један пут дођох, онда сам — као оно гурман што неће одмах да захита лажицом, него најпре натенахни соли и би-

бери — и ја дражио своју глад за одмором. Хтео сам да ми се ни мишљу на посао не прекида, те похитах да свршим што сам имао, све мислећи како ћу се после спокојно у хладу одморити и проспавати ноћ.

Ко није никад цео дан липсавао од жеге па ноћио у селу, тај не зна шта је уживање.

А ја и не сањах да ми је суђено да целу ноћ нећу тренути.

Да видите!

Механа је била трошна, опала, гадна, ниска, прљава кућа, у којој има једна »соба за господу«, »измоловања« тако, да те с необичном упорношћу опомиње на мртвачки ковчег; а удара на рибу и ракију.

Можете мислити с каквом сам радошћу примио Угричићеву понуду да ноћим код њега.

Он ме прими и бог зна како. Тога истог дана баш му је се синовац вратио из војске — одслужио! Велика кућа, људи богати, весели; баш ме лепо почастише. А од свега ми је најслађе пало гледајући Угричину синовицу. Здрава, свежа, једра лепота, све брекће животом. Крепко стаје на земљу кад ходи, али на ступај њене ноге не затресе се патос ни полица, већ јој само игра месо и груди. Лако се повија лево и десно, а на леђима, по танком и затегнутом јелечету, праве се тамо амо танке дугуљасте боре, као оно по млеку кад се хвата кајмак.

Вечерали смо под орахом. Она нас је служила цело вече, ама баш једне да је проговорила.

После ме уведоше у кућу, која има у среди један одељак, где гори ватра, а с обе стране по једну собицу. Собица с једне стране била је одређена за ме. У њој један кревет од дасака. По њему тазе сено, по сену шареница и два јастука. До кревета један прост сточић, а покрај прозорчића једна клупа. На зиду једна турска сабља о са свим отрцаним гајтанима, и два пиштоља на кремен. — То ти је све!

Не могу никако да се навикнем на тај луд обичај, да ми овака чиста, красна цура изува каљаве и гломазне чизме. Нисам јој ни дао, него зовнем пандура.

Она стоји па гледа у моје чизме, а ја у њу.

Е, брате, да ми је да не оде одмах! Да хоће малко да седне — знам да неће! Хајд' да почнем какав разговор! Шта ћу?

— Вечера л' ти, Стано? — чуо сам да је зову Станија.

— Нисам.

— А што?

— Тако.

— А је л' ти увек тако доцне вечераш?

— Jȁ!

— А што?

— Због посла.

Хм! Шта ћу сад?

— Ти, ваљда, најпре старијим даш да једу?

— Jȁ!

— Па ти после?

— Jȁ!

— А ви'ш у нас у вароши и женска чељад једу с нама заједно.

Она шаком заклони уста и половину носа. Окрете мало главу на страну, уста јој се развукоше, па слеже раменима.

— Боље је у нас, а?

Она не спушташе руке и опет слеже раменима.

— Удај се ти, жив ми, у варош!

Она спусти руке и ухвати за крај од кошуље па махаше, као да стреса нешто. Главу са свим окрете од мене, и кроз смех, а као да зиду говори, рече:

— Хоћеш да переш ноге?

— Нећу, каке ноге? Иди ти па вечерај; доста си се данас намучила.

— Па с богом, — рече она полако и не обрћући главе мени, и изађе, опет онако крећући плећима.

Кажем и пандуру да иде да спава. Обесим револвер о стубац од кревета. Скинем се, отворим капак од прозора, запалим цигару, угасим свећу и пружим се уморан на кревет.

Тако ми је некако слатко било!

Кроз прозор ми пирка ветрић и оживљава ме. Пода мном мирише сено некаком идилском вољом. С поља чујем како коњ грицка сено из кола, и како по кад што фркне и затресу му се ноздрве. И врата од вајата̂ све ређе лупају. Попац цврчи — све друго спава!

А ја не могу да заспим!

Нису ме мориле никаке тешке мисли, и било ми је пријатно мислити, ма да ноћ биваше све дубља и дубља. По памети ми се час по преплеће Станија. Тако ми је мило било замишљати њену слику. Не беше у њој ништа романтично, баш ни најмање. Али ме чисто запљускује оно здравље, она снага, живот!

Мало по мало слике све шареније и нејасније. Већ видим кочијаша Трифуна, узјахао на ђерам, па истеже једну крављу кожу. За вратом ме нешто мило галиче; окренем се и видим Станију, смеје се а у руци држи клас жита. У тај пар точак од кола управо па мени преко стопала! Ја се тргнем, лупим главом о кревет, и сан ми се по ново разби.

Мрзи ме да палим свећу, а мислим да је скоро по ноћи.

Чух како се отворише врата од куће и после неки шапат. Кроз пукотину мојих врата виђаше се да у кухињи још гори ватра.

Мало по мало шапат постајаше све јаснији. Прво што разговетно чух беше:

— Та он за цело спава!

То је био мушки глас. Одмах за њим чујем женски:

— Јамачно!

Тако ми бога она, Станија!

Е, помислим се, хоћу и ја да устанем па да идем да седим с њима. Спавати се не може те не може.

И озбиља се дигох. Огрнем капут, којим сам се био покрио и пођем вратима. Таман

да дохватим за скакавицу, а на памет ми паде да могу, може бити, штогод сметати људима. — Да видим ко је! Провирим кроз пукотину на вратима. — Озбиља она седи с братом!

— Е ви'ш, сешо, тако сам ти се ја напатио, а и света видео. Е сад сам и то скинуо с врата — одслужио сам и у војсци. Па сад.... онȁј.... да тебе.... онај.... у име бога удам па и сам да се женим.... Ја...

Она ћути.

— А знаш шта? Ја ви'ш, ја знам све!... Ја.... ја бих волео да си ми сама казала, него да чујем од света. А после ви'ш... ти знаш.... ја њега мрзим, и.... и.... онај.... то!

Она ћути.

— Ја, ви'ш, ја њега знам добро! Али нека он то избије из главе.... то, што он мисли. Не дам ја тебе горем од себе. Наћи ћу ја теби момка.... још каквог!

Она устаде с пања и прође покрај ватре. Не могах је више видети. И он окрете леђа. Искашљује се све растежући и бирајући речи настравља:

— Ја сам њему и поручивао:... Онȃј.... Тимо! Немој де ти чепати око моје куће и.... моје сестре! Јер ја.... знаш.... ја.... овај.... не знам за шалу!... Jȁ како.

Онда чисто љутито и одсечно, а гласније него до сад, настави:

— Шта је он и ко је он? — Швабо!... Он је, брате мој, дошао из Швапске.... Jȁ.... знам ја то све!.... Пре је имао некаких хар-

тија намолованих, све оволишне, као длан, па носи у варош Чифутима, те му они дају новаца за те хартије; ал' сад нема ни тога!.... Го кô пиштољ!.... Само оно мало имањца!.... пи!.... Ко зна од куд му и за њега новци!.. Jä!... Jä!... Понда каке су оне хартије!.... Знам ја, море, све!. . Jä како!.. Дошло је пре и писмо од швапског цара нашем капетану да, веле, ухвате Тиму. Јест, ал' мој Тима све оне хартије Чифутима, а Чифути њему дукате, а он дукате капетану; а капетан каже: »Иди ти жив ми, кући, па се поштено владај! Ти си српски поданик, а Маџар је што и Турчин — он не верује у бога и богородицу!» .. Jä како!.... А шта је то што њему капетан каже? Пондак, кад год дође у село, а он пљеска Тиму по рамену, па каже: «Како си, јуначе?».... Баш је јунак! ... Он се туче само с којекаквим згебама, а не сме да удари на овакког ђиду!.. Аја!.. Ја, пре војске, кад сам се оно опио, а ја псујем њему матер швапску, а он не сме ништа, баш ништа!.... каже: — »А за што, болан?» А ја кажем: »За то, бре!» А он каже: »Нека, нека, Живко!» А ја кажем: »Ходи бре, ако смеш! Лако је тући оне прдавце, него ходи овамо!» А он каже: «Нећу, Живко, нећу!» А ја кажем: »Не смеш, синко крвави, ходи, да ти паднем с колена!».... Jä!... Jä!.. А кад му је Радојица Миличин казао да је Швабо, хтес је да га убије, па после, кажу, почео д: плаче, кад је учитељ узео нешто тамо говс рити како он није Швабо, него баш праг

правцати Србин, и почео псовати наше сељаке што га зову Швабом.... кô санћим!.... А што носи оне обојке, па не уме ни кајише да укрсти као ми, него иде као богаљ?.... Jȁ!.... И мати му је Швабица, ако носи конђу.... ништа то!.. Знам ја.... И светог Мрату највише Швабе славе.... а и он!.... Jȁ како! Све се то зна.... Пондак он косом жање жито!... А јес’!.... Знам ја да си ти на моби код Стојевићевих била све уз њега, и то све село зна!.... Ја теби кажем.... овај.... нећу ни да га погледаш!.... Ја ћу му опет сутра опсовати матер швапску, да видим ја!.... Не сме он ни....

Нешто силно груну у врата, и она одскочише.

Преко прага уђоше три човека. Једног сам само могао видети: леп, млад, с токама на прсима, пушћул га бије по образу, за појасом оружје, у руци пиштољ.

— Добро нам вече! — рече осорно овај човек.

Девојка врисну, а Живко цикну!

— Зло ће ти бити ако бог дâ! — И ја само видех како један угарак стаде млатати по ваздуху.

Не могах ништа даље видети, јер она три човека затворише за собом врата, уђоше ближе и прођоше поред пукотине кроз коју сам вирио. Само чух неку лупу, стењање, рвање, задављен глас Станијин и једно гласно: «Хајдуци!»

Сав сам се био престравио. Брзо докопам револвер и полетим вратима. У тај пар чух с прозора једно «пст!» Окренем се.

— Господару, дад' брже ту пушку Живкову с чивилука! Та не бој се: ја сам, Тима Трифунов, не бој се! Дад' само брже, ево хајдука! Брже, брже!

Опасност је била тренутна. Ја сам брзо промозгао и закључио, да је овај човек *онај* Тима, «Швабо», Станин дилбер! Нисам се бојао додати му пиштоља. Та хајдук неће зар од мене тражити пиштоља!

Сад је био ред на мене. Извадим шипку из револвера, а сав цептим као прут! Први пут у веку ја осетих за што ја вуцарам увек уза се то оружје, и, верујте, горе сам се уплашио од свог револвера, него од хајдука. Та како ја могу убити човека?.... Наопако!.... Волео бих да...

— Предајте се, бре! — грмну један нов глас са спољних врата.

Као да ме сунце огреја! Отворим и ја моја врата, станем на праг, управим револвер у таван и станем се дерати:

— Предајте се, предајте се!

На вратима угледам човека с упртим пиштољем на гомилу, која се састојала из три хајдука, од којих један држаше Станију за уста, а друга двојица стегли Живана за гушу, да је сав помодрио.

Хајдуци одмах пустише њих двоје. Један опали из пиштоља на «избавиоца» на вратима а други пресече јатаганом вериге. Котао, који је о њима висио, паде, претури се и погаси ватру. Пукоше још две пушке.

Сад је мрак!

Ја станем пуцати у таван, само да се куражим, а наравно добро се чувајући да кога не погодим.

Унутра наста комешање.

У један пут један човек — не видим ко — угура, управо убаци другог једног човека у собу где сам ја спавао и намаче резу. Једног опет видех да умаче на врата, па онда опет би један убачен и реза наметнута.

Опет рвање. Била су сада очевидно само њих двојица.

— А ја ћу тебе већ научити како се хајдукује!

Ватра опет малко светлуцну.

— Не мене, Тимо! — викну Живко, па се испружи на земљу, јер му за вратом пуче песница.

У тај пар чу се разговор и вика и на пољу. У кућу уђе стари Угрица са секиром, а млађи укућани шта је које докопало. Једно од њих ношаше и свећу.

Сви преплашени; како које улази, звера тамо амо и пита: шта је? шта је? ко је? где је? итд.

Дотрчаше и суседи, начини се врева и галама. Пуна кућа и двор људи. Све у један мах пита.

А на сред кухине, или боље да рекнем предсобља, стоји млад, здрав снажан човек, у шајкачи, с ферменом као што се носи у овом крају. На ногама широке гаће и обојци.

Дакле то је Тима!

Око његаври гомила. Он ћути. Збунио се.

Живко, сав крвав, чеше се иза врата и без воље одговара питачима; Станија стоји у углу, бледа као крпа, и чисто не може да дође себи.

Ето ти кмета с неким крндељом за појасом, и ћате с двоцевком, и учитеља с ногом од столице.

— Шта је, шта је то? како је зло?

Живко се чеше по леђима:

— Ето шта је!.... Од куд несрећни Никодије чак у наше село, па на нашу кућу? И да не би овога овде — он стидљиво показа на Тиму, — ја платих главом и бог зна шта би још било!

— Па где су? Овамо-те, људи! Оружје! У потеру! Брже! Држи! — дере се кмет.

— Побегли су! — рекоше сви.

— Јес' ђаволску матер! — рече Тима. — Побегао је један, а они су други ухваћени.

Он показа руком на врата од моје собе.

— Е, мој брајко, они су побегли кроз прозор, — рекох ја.

— Јес' ђаволску матер! Ено вашег пандура под прозором!

Сви се зачудисмо.

— Потеците по оружје! опколите кућу! Пази сваки на се, они ће се бранити! — заповедаше кмет.

— Дад' ти само ту секиру! — рече Тима. — Ето њихових пиштоља ту по земљи.

Одиста три четири пиштоља лежаху на поду.

Тима пође да отвори врата, али она по дупрта. Он диже секиру у десну руку, п

опанком лупи о врата, која одскочише. У тај пар плану из собе пушка; зрно скиде Тими шајкачу и зукну пут тавана.

Сви смо били заборавили да је на зиду у соби висио онај други пиштољ Живков, који је хајдуцима добро дошао!

— Напред сад, браћо! — викаше кмет. — Напред бре, ћато, ти имаш пушку!

Хајдуци се још хтедоше одупрети, поред ћатине двоцевке, ал' кад Тима замлата секиром, они побацаше јатагане и предаше се.

У зиду већ били ножевима ископали рупу, и да смо још мало чекали, утекли би нам!

Везасмо их. То беше познати харамбаша Никодије и још један његов друг.

— Па дад' сад и оног трећег! Андрија! Дад' тога овамо! — викну Тима.

— Ког трећег?

— Та оног што је чувао стражу, — рече Тима. — Везао сам га за шљиву под прозором, а господарев га пандур чува... Ваш Андрија — — рече окренув се мени.

— Алал-ти вера, Тимо! Бе јеси ти неки Краљевић Марко!

За све то време Живко стоји замишљен и не гледа ни у кога. Онда погледа Тиму, па опет спусти очи и приђе му наокришке. Тими окрете лице, али очију не диже:

— Тимо брате... немој да се љутиш. Хвала ти кô једном брату! Овај... знаш... шта?...

Очи му се наводнише:

— Овај... ако ћеш да се побратимимо... и овај... да се пољубимо!

Тима ништа не одговори, само обриса рукавом од кошуље уста и оба се цмокнуше.

Сад сви навалише да хвале Тиму и да му се чуде, а Живко раздувава жеравицу, да пухором заспе Тими раницу на глави.

— Е сад да частиш, Тимо, — рече ћата. — Сад ћеш добити оних двеста дуката, што си ухватио Никодија.

Тиму нешто штрецну кад чу то. Брзо погледа на Станију, онда поцрвене до ушију, и тако се збуни, да пође правце на врата да бежи.

— Стани! куда ћеш? — викну Живко, који је дотле раздувавао жеравицу и не чу ћатиних речи. — Зар ти мислиш тако да одеш из моје куће?

Већ свиће. Хајдуке привезаше још боље, па их одведоше у бувару. Ракија се немилице лије, а Живко и Тима угрејали се, па се непрестано грле.

— Знао сам ја, море, тебе... jȁ како!... Не знаш ти!... Ал' си јаки, пос' ти твој, кô једна земља!

А Станија?

Као дете кад се исплаче за игр459ачком, па је онда добије. Образи се зајаприли, влажни као бресква, кад на њу падне роса, очи се светле, па се чисто облизују.

О Великој Госпођи видео сам на вашару Тиму са Живком и Станију с мајком. У Ста-

није беше конђа на глави. Чух како Тима рече Живковој мајци »нено!«

Нађем и среског капетана. Сетим се и упитам га:

— Ама је л' бога ти: ко је овај Тима и какав је то човек?

— Мирна једна и поштена душа, — одговори капетан. Он је из прека родом, па је тамо служио у војсци, док му неки мађарски официр не опсова свеца рацког. Тима официра кундаком у прси, па беж' у Србију.

Хоће сумрак, а коло се све срдачније разиграва. У Тиме тозлуке и кајиши на опанцима, преплетени као и у Живка. Заплеће ногама и цупка.

Свет се врзма, гура и дере. Дигла се прашина, да те удави. Чвари се печење, праште пушке, ломе се чаше, гуди прдаљка на гајдама, миришу лицидерски колачи, а накићен Живко под чатром хвали свога зета:

— Овај ће ђидо за голу сабљу ухватити!... Јакако!... Није се родио онај, који ће се с њим у коштац ухватити. Нема ту... него... прави Србенда!... Јакако...

НА БУНАРУ

Како ветар попухује, тако се с бразда, као неке беле авети, крећу големи праменови магле; носе се страном на коју ветар душе, па после се у ситним беличастим кристалићима као обоци вешају теби о браду и бркове и коњу о длаку. — То је оно што ја кажем: ако нису мухе, а оно је иње! Ноге се мрзну, а очи сузе. Већ ни ракија не може више да згреје срца, и ти се нестрпељиво осврћеш, нећеш ли где угледати кућу и домаћина који воли госта.

Ја бога ми знам куда ћу. — Ја идем код Матије Ђенадића. Оно му је кућа, што пред њом о шљиви убоговетно виси чутура с препеченицом! Ко год прође нек сркне! — тако воли Матија. А кад му дођеш у кућу, на рукама ће да те носе...

Море, чисто ме мрзи да причам, то треба видети. Каква је то кућа, старинска задруга — читава војска! Дођи само у вече, а да т се надају, па ће те пресрести једна снаха н самом путу с лучем у руци. Друга стоји

шљивику, трећа је пред стајом, четврта одбија псе, пета у кухини, шеста у соби куда те воде — читави сватови! И све је у њих весело, све скромно, све задовољно. А не дао ти бог да се побијеш с киме из њихове куће, јер од њих има шесторица у самој војсци, а један је баш прави војник, стајаћак, под заставом у Београду.

Нити њима треба моба — шта ће им моба, код толиких руку? Лепо у њих ору три плуга без престанка: а кад трговци пођу лучити свиње, добро забрекне ћемер у Матије.

Овог њиховог Арсена знам још кад је био кевиљ. Извади двојнице иза појаса па све ћурличе покрај Бурмазовићеве куће. А у Бурмаза је кћи — кћи и по! Да projaшеш, што кажу, поред ње, па да она превали оним пустим очима, од час ти мркне свест и једва се држиш на коњу.

Ама се Арсен навикнуо на њене очи, и не плаши их се. Затурио ногу на врљику, лактом се одупр̂о о другу, а на шаку наслонио образ па говори с њоме:

— Стид ме баш да поменем ба́би, а ђеди не бих смео ама баш никако! Баш да знам да те никад ни узети нећу!

Анока се не застиде, кô што би требало. Лукаво погледа испод ока, нави се мало на страну, и, прикривајући љутину, рече:

— Па добро, и немој! Ја ћу се удати за Вилипа Маричића!

— Који? Зар ти мислиш да ћу ја тебе дати икоме другоме! Бе ни кост с коском

му остала не би, ко би те само прстом прихватио!

Анока размажено тресне ногом о земљу, испупчи прси, зачкиљи и заврати главу:

— Е? А ти би ваљда хтео да ја седе плетем? Ви'ш молим те!

Али Арсен то више не чује. Он се удави под њеним вратом, па је дохвати заруку и привлачи врљикама и себи. Она се поприлично затеже, али прилази ближе и ближе; и подузима је тајанствена ватра, кад јој се мушка рука сави око па̂са.

Добра девојка, да је Бурмазовић није страшно размазио. Ал' шта је знао радити? О колери му погибе толика чељадија, да је после Аноку држао као мало воде на длану. Не ваља то мазити дете и попуштати му, да је једно у свету. Ама никако!

То вече дође Арсен са свим замишљен кући. Што му није обичај — прво сврати у качару, па мосуром добро потеже из једне двојке; а није он иначе никад пио. Седе после на пањ и оста сам у мраку, па гледа живот у двору. На отворена кухинска врата букти ватра црвеним пламеном, и лиже гвозденьак и вериге, на којима он виси. Арсена самог поче подилазити некака ватра; и би му врућина, и он се чуђаше како је то: да га чак из кухине загрева онај пламен. А крај ватре по двору час по час пролазе црне људске слике и пси. Из ара допире топот од коња, пред качаром се испрежу волови, с којима се овај час вратио Ненад из вароши. Понека се

кокош отисне с дуда, и лепршајући се по ново се гнезди међу своје другове. По која реч јасно зазвони кроз вечерњу тишину. Један се миш већ усудио да отпочне грицкање баш испод пања на коме је Арсен седео.

Њему се поче вртети у глави. С почетка чу како му срце бије испод леве сисе, и од тога као да се нешто уплаши. Па онда се у један пут стаде смејати, безразложно, сулудо — ни зна за што ни крошто! После опет удари у плач — ни то не зна за што! Само што му се и кроз смех и кроз плач у нејасној слици показује Анока, и тако га чудно чупа за срце, да му се чини сад ће умрети. Он се наслони на буре, из кога је мало час пио и поче умирати, али тако слатко, да му се чини као да га грли Анока и као да га носи бесан кулаш Остојићев. Тако је сваком ко се први пут опије.

Мало је он ту спавао, а Велинка упаде с лучем у руци, да тражи нешто у качари. Трже се кад угледа Арсена на пању, крај бурета, с мосуром у руци. Плашљиво приђе к њему, и дотакну му се рамена:

— Златане!

Арсен отвори закрвављене очи.

— Ти си пијан, веселниче!

Арсену као да се објасни његово стање. Он чисто радосно рече:

— Пијан!

— А што то, добросрећниче?

— Е, ја хоћу да убијем Вилина Маричића!

Он махну мосуром више главе, лупи њиме о земљу, сломи га и узе се смејати.

И Велинци се даде на смех:

— А што, Златане? шта ти је учинио Вилип?

— Е, а он хоће да узме Аноку?

— Па? Нека узме!

— Е, ал' ја не дам!

Он поскочи мало напред, и хтеде се дићи, али леђима беше са свим пријатно суседство од бурета, и она се упорно вратише у свој првашњи положај уз буре.

Велинка се заврати од смеха:

— А што, Златане? Хоћеш ти да је узмеш?

— Ја шта ради!

Ал' кад то рече, он се збуни, обрте се каци, стаде плакати и кроз плач говорити:

— Е, а како је се бата оженио? Хоћу и ја... јес'!

Он хтеде да удари у потврду себе по колену, али песница, без његовог питања и одобрења, лупи о пањ. За казну, он је тури у зубе и уједе је.

Велинка се све слађе смејаше:

— Куку мене, сирото дете! Па узећеш је ти, Златане, не бој се! Ја ћу вечерас говорити ба́би, а ба́бо ће ба̏би, а ба̏ба ће већ с ђедом наредити ствар како треба. — Хајд' да те одведем у вајат, да те болан ђедо не види такога! Ходи да спаваш! Не бој се — испросићемо ми теби девојку... баш ако ћеш и Аноку!

— Хоћу ја, бога ми!

И снаха изнад куће проведе пијана девера по мраку до вајата. Покри га поњавом и оде у кухину да прича јетрвама шта је се збило.

Али се ни једна не обесели томе гласу. Смејаше се истина, али им смех не иде од срца.

— Није она за нашу кућу!

— Једна намигуша!

— Море то, ал' мазница, да те бог сачува!

— Све би нас завадила!

*
* *

Матија је Ђенадић човек са свим стар. На челу му се види белега од ране, коју је добио у Хајдук-Вељкову шанцу. Осим његове чељадије и цело га село зове ђедом. Жена му је давно у збегу умрла. Од старијег брата остала му је снаха, која с њиме сада дели старешинство — Радојка јој име. Она за софром седи десно од ђеде, и у кући се ништа важније не дешава, док она не да свој глас, или бар док је ђедо не запита. Она потпуно разуме свој положај, и не злоупотребљава га. На пр. ђед запита:

— Шта велиш, снахо, за Маричићев забран? — Да узмемо?

— Како ти наредиш, брȃто, ти си мушка глава!

Она љуби ђеду у руку, а све друго, што иначе није обичај у нашем селу, и женско и мушко љуби њу у руку.

После Матије и Радојке још је члан кућевног савета најстарији син ђедин, Благоје, отац Арсенов. Осим њих трога нико се ни

за шта у кући не пита, него све слепо слуша и покорава се. Ако је Матија однео порез, Радојка отишла цркви, а Благоје, да полаже стоци — у кући је као у школи одакле је изишао учитељ. Све је сложно, весело и љупко, и свако гледа том приликом да се добро ишали и исмеје. Како се пак које од њих трога појави на врата, одмах настаје ред, озбиљност и послушност. Њих троје се погдешто хотимично склоне, да се деца провеселе и људи сербез напуше духана.

Ђедо је био .. био... како ћу вам казати? Знате: стар човек — готово дете! Прсне неких пута за најмању ситницу, грди, псује, праска, па богме хоће и да удари. А некад опет мекан као памук, тражи само да милује децу, даје им по десет пара, и ни за шта се расплаче.

На пр. каже:

— Ето, ја остах као сухо дрво у планини! — Па удри ридај.

Младост — лудост, старост — слабост!

Сутра дан по пијанству Арсенову, дође Благоје Радојци, са свим озбиљна лица:

— Стрина! Овај наш Арсен, прости ме, замиловао ону Бурмазовићеву вижљу!

— Арсен?... То онај што смо га летос замомчили?

— Тај!

— Велиш ону Бурмазовићеву вижљу?

— Ја!

— Аноку?

— Њу!

— Није она за нашу кућу!

— Није, и ја велим! Али он, прости ме, занео се баш зорли. Прича ми Велинка да је синоћ нешто ружно учинио.

— А шта?

— Немој ти, молим те, причати ђеди!

— Не дај боже!

— Ама Велинка вели: опио се, па псовао и претио да хоће да убије Вилипа Маричића; јер он, знаш... обилази тамо.

— Нутоде!

Баба се замисли. Најзад одговори:

— Ја ћу већ поменути ђеди; да видим шта ће он рећи!

— Немој ти, молим те, помињати што за оно?

— Бог с тобом!

Кад Радојка после све исприча ђеди, он се замисли, замисли. Најпосле мрдну обрвама:

— Знаш, снахо све је тако! Ама ја сам слушао од старих људи да не ваља деци кварити така посла. У нас је, хвала богу, велика кућа. Не верујем те нас неће бити осамдесет душа.

— Има, бога ми, и више!

Има, хвала богу! Па да ако се она једина поведе за другом децом!

— Дај боже!

* * *

На неколико дана после тога, казала је Анока једној својој другарици: »Знала сам ја да све мора бити по мојој вољи! Нема, море, оваке девојке ни до деветог села!« Онда из-

вади из недара кутйцу с огледалцетом, и стаде коврчити золуфе.

Несрећа је то што она, и кад уђе у кућу Ђенадићеву, оста мазница, као што је и у оца била.

Она зна све најбоље!

Увек мора бити на њену!

Неће да ради што јој се каже. Каже: »Нисам ја то ни у оца радила!« »Што да ја месим хлеб за цареву војску? Мени и мом Арси доста један!«

Женскадија не сме ни једно ништа да прослови. Мужевима се гдешто и потуже, али Радојци и ђеди ко сме што поменути?

Дуго су трпеле и криле своју невољу. Радиле су све за њу и по њеној вољи. У њеном држању било је нечега заповедничкога, тиранскога, као да си је морао послушати. Можда је то била њезина лепота, што је тако силно властвовала над женама. Њене јетрве оговарала су је између себе, а заклањале и браниле пред старијима и пред туђинцима. И бог зна до које би мере оне издржале без роптања, да Анока, и не саставивши пуних шест месеца у њиховој кући, не узе све више и више беснити. Ружно је чак и причати о неким стварима; н. пр. шта је казала, кад су је звали да сади купус, или кад је која замоли да јој причува дете. Поче на послетку тражити да се друкчије и боље и одева. Арсен сиромах каже јој: да ђеда и Радојка купују сву рубу, и да он не сме ни поменути ђеди да њојзи само купи нов срмали-јелек; али она

одговори да за ђеду није ни пошла, и да ће она ићи своме оцу, и искати да јој он купи; јер јој је муж дроња, и не сме јој узети ни шиватке, док не пита онога старкељу. Арсен се нашао на муци. Да му је само да га не поглêда оним очима, а он би њој већ судио. И по негда тури руку под појас, заглаба чибучић, а батину узме преко среде; али чим она погледа и дигне нос, а он се упаради као да стоји пред владиком.

Тако она све више и више бесни и баш хотимично иде уз нос. Пусти псе у кухину па поваде све месо из лонаца. Не пази кад заврће славину на бурету. Хлеб јој прегори, да се цела пећ мора бацити свињама. Облачи стајаћу рубу радним даном. Ни главе не обрће, да види шта раде деца, и због ње је Јованкино дете и упало у кречану. Ни једне јетрве није оставила, да јој не издене име. Радојку зове церима, а ђеду јевтика — Сваки дан све веће чудо и покор, а кад јој ко штогод помене, она одмах прети да ће да се врати оцу. Женама већ догрди, и кад Анока једном, кад је требала да буде редара, оде на вашар, оне се скупише у тајну седницу.

— Ја не знам, друге, шта смо ми богу згрешиле, да ово патимо!

— Ни ја, бога ми.

— Богме је ово напаст и невоља!

— Један нам бог само може помоћи!

— Ово овако не може остати. Аја!

— Да кажемо баби, а она ће ђеди!

— Па кажи ти, Селена!

— А што ја?

— Па је л' ти казала да си јој украла белензуку?

— Е, а зар теби није казала да ти је муж дивљи поп?

— Па казала је и Мирјани да је се довела из глади!

— И Велинци да је родила копиле!

И тешко да би се жене и опет одважиле да кажу, да Радојка све то већ изодавно и не слуша и не гледа, и да није сам Арсен сутра дан, кад је она свој нов новцат јелек исекла на дрвљанику, отишао ђеди на тужбу.

Арсен је тих човек. Од детињства научио само слушати. Ни дрвâ он не уме продати, док му код куће не кажу: колико да иште и пошто да дâ.

Ђеда, кад Арсен уђе код њега сеђаше сам у соби. Како ништа друго не може радити — он коми грах.

Арсен скиде капу и приђе руци.

Ђеда се нешто намрштио. Не диже главе, не даде му руке, само сухопарно промрмља:

— Жи' био!

— Ђедо, молим ти се ја... није вајде.... образ под ноге!

Ђеда га намрштено погледа.

— Ја — настави Арсен — није вајде.... немој што да се љутиш!

Ђеда са свим издиже главу, срдито отури од себе саћурицу с грахом, и на безуба уста љутито истресе:

— Знам ја то све! А какав си ти, море, човек? Зар си се ти нашао с оном.... оном....

Малко ућута.

— Оном... једном... Зар ти да ми растуриш кућу?

Арсен, туњез, скамени се кад чу да ђедо све зна. Глас га издаде:

— Молим ти се, ђедо, ја не знам шта ћу! Опрости ми!

Он пође руци.

Ђеда трже руку:

— Одлази, немој ми поганити рукê! Зар си ти мушко?

Арсен окрете главу зиду, и заклони очи рукавом од гуња:

— Ради вала од мене и од ње шта хоћеш! Мене уби, а њу отерај! Да ти је богом просто! Немој ме само отурати од себе, живога ти бога!

Ђеди задркта мало брада.

Он хтеде да прикрије своју узбуђеност. Господствено се устури, диже главу у таван и накриви је мало:

— Видиш, синко, сам си је изабрао! Јесам ли ти ја казао ни дела ни немој?

— Ниси, не дај боже! Свему сам сâм крив.

Ђеди по ново полете брада носу. Он се по ново укрути, да изгледа важан:

— Па сад ја да исправљам што си ти укварио!

— Бог, па ти!

— Е, ама ја ево не знам како.

Да је била Радојка, она би опазила како се око набраних Ђединих очију показа некаква детињско-лукава самопоузданост.

— Како те бог учи! — рече Арсен.

— А... ти... њу... онако... је ли она теби баш мрска?

Арсен се збуни. Хтео би оћутати, ал' Ђедо са свим упорно гледа правце у очи.

— Намћор је!

— Знам, знам! Ама ја питам: мариш ли ти за њу?

Арсен опет ћути. Хтео би да избегне одговор, ал' и Ђедо са свим упорно гледа у очи и ћути.

— Мора бити -- рече Арсен — да је Бурмаз здраво мазио! Знаш, јединица му је!

Ђедо као да изгуби стрпљење.

— Чујеш ти, море, шта ја тебе питам?... Питам ја тебе: кажи ти мени: милујеш ли ти Аноку? То ти мени кажи!

Арсен поже главу, тури нос у шаку, стаде вртети раменима лево и десно и кроз стид, а са свим протегнуто, одговори:

— Ја не знам!

— Е, а ти треба да знаш, јер ћу ја по томе да судим, да ти после не буде криво и да не рекнеш овај и онај!

— Јок ја!

— Добро! А сад иди док се ја размислим!

На Ђеди, ко уме да чита могао би одмах познати, да је он већ са свим одлучио шта да ради, и да је задовољан својим планом.

* * *

То вече, кад седоше за вечеру, поређаше се људи по старешинству, као и обично. Осим Радојке, жене није било ни једне. Оне једу за себе. Само што по две три служе људе.

Баш је био Анокин ред

Док друге две уносе и износе јело и наслужују пиће, она се наслонила леђима на врата и чачка нос.

Ђеда ама баш да је погледа. Сви ћуте. У Радојке бије ли срце — бије! А Анока ништа и не сања!

Пошто се вёчерâ, људи се почеше крстити, и чекају на ђеду па да устају.

Ђеда отури испред себе комад хлеба, лажицу и виљушку, а нож тури у цагрије. Наслони се на лактове, погледа у наоколо по свима, па стаде на Аноци.

Њу нешто штрецну. Отпусти руке низа се. Исправи се и пође на поље.

— Чекајде ти, кћери! — викну ђеда необично јасним гласом.

Сви се тргоше.

Тим истим гласом настави ђедо:

— Ти, синко... с тобом чујем... теби је са свим неправо у мојој кући и код мог народа!

Ко је још видео да женска глава што одговара? И Анока ћути, али стегла руком своју рођену бутину, и нокти упадају у месо.

Ђеда опет истим гласом и мирним лицем наставља:

— Ја нећу то, док сам ја жив! Ње дам ја да је моја кућа ма за које моје дете робија... Чујем да ти ове жене (он брадом показа пут кухине)... да ти се ове жене натресају и пакосте! Ал' ја сам овде господар!!

Анока виде нешто злобно на ђедином збрчканом лицу. И поред мржње, она први пут осети некаку бојазан.

— Тебе све нешто задиркују. Све би хтеле да ти све за њих ринташ и радиш. Као да си ти дошла из неке голе куће.

Он се начини тако неспретно љубазан и нежан, да се Аноци поче коса дизати на глави.

— Ал' ја то не дам! Ја сам стар и немоћан, и тешко ми је самом дајанисати у толиком народу. И ево нећу више, ја сад...

Лице му се избечи, а усне му почеше дрхтати Он поче страшно и промукло викати:

— Свима вама — слушај и ти, Радојка! и ти Благоје, и сви остали! — свима вама и вашим женама заповедам да у свему слушате ову овде — руком која цепти као прут показа на Аноку — и нећу ништа да ми ради у кући, да не упрља господске руке. Ни вина да наточи! И убио га бог, који је и за шта не послуша, или је и најмање у чем увреди.

Он скочи. Сиромах старац! Величанствен, па ипак смешан и жалостан. Дркће као питије, кад изађе на поље.

Сви се прекрстише. Устадоше. Ћутећки прођоше поред Аноке, а све наокришке, бојећи се да је се који не дотакне.

Страшан и ужасан бес раздираше Аноку.

Као помамна улете женама у кухину:

— Јесте ли чуле, *ви?*

Жене, па да не чују!

— Ја хоћу сад да ми се простре под липом. Хоћу ђедино шиљте. Радојкин узглавак. Благојев губер; и хоћу ти, Петрија, што ти је брат на робији, да узмеш подупирачу, па да растераш кокошке с липе и да сву ноћ стојиш више мене. А ко не послуша — »убио га бог!« еј, бре, јесте ли чуле?

Боже мој! Баш је човек неки пут гори од живинчета.

Нико не рече ни речи. У све је ушао неки страх, а по врх свега ђедине речи: »убио га бог!«

Арсен побегао чак на гумно. Турио главу међу крстине, па шмиче. Залуд му је — није сан губер, па кад хоћеш да га навучеш на главу.

И наместише Аноци да спава.

Јес', ал' није тако ласно заспати, као што је она мислила!

Што никад није било, то она сад осети самоћу! Па још без крова над главом, на бесном коњу без узде, на лађи коју љуља ветар, а крманоша нема. На њу кидише бесно а њено рођено срце, а нема ко да га одбије. Свет се преврнуо и она стоји стрмоглавце.

Ал' пасјалук не попушта:

— Шта дремаш, рђо, кад ја заповедам? Зар хоћеш да те бог убије?

Месец изгрејао на подне. Све је умрло ал' у брзо да оживи, а на Анокино се срце све више свија и гнезди нешто мртво.

Овако не може остати — ал' шта да ради? — Да се врати оцу — шта да му каже? »Ђеда заповедио да ме сви слушају!« — Аја, куд ће оцу? А ноћ све више осваја, и најзад и она ће проћи, блеснуће дан и сунце огрејати, а она, несрећница, куд има погледати? — Да бесни још више — куд ће више? Да се мири — како? зар да се понизи? Аја!

Мисли се испрекрштају као жице на шареници, изаперу се, испла̂чу; умор савлада страсти и љубав, и мржњу, и глад и жеђ! Кад се на капке од очију навалише читава брда, а они се ипак не могу да склопе — тада јој би тако тешко, несносно и дуго, да би, да јој је по што по то, једним махом да преврне свет, да тури главу под воденички камен, па да заспи, ма и мртвим сном!

Али сну не заповеда ђеда, нити се он боји његове клетве!

Анока се диже. Погледа тамну слику Петрије више себе.

Напрасно јој се нешто преврте у грудима. Са свим изненадно, а бескрајно силно, нека хришћанска жица зазуја у њеним грудима:

— Петрија! Иди спавај!

Петрија ништа не рече. Баци подупирачу и пође.

— Петрија!

Петрија претрну и стаде као укопана.

О, боже, гле нове сласти! Каке су то мисли, куда се то носе?

— Петрија, сестро, опрости ми!

Женско срце одвугну, задркта и расплину се!

— Анока, душо, да ти је богом просто!

— Петрија, сестро..,

Она је дохвати за руку, посади је поред себе, загрли је, и обе се заплакаше.

Како слатко јецају — као сисанчад!

Све ћути, ништа се под нагим богом не чује; само се њих две загрлиле, јецају и љубе се. Анока њу где стигне, Петрија њу у врат и у чело. И месец као да је надигао оне његове обрве.

— Петрија, срце моје, ја ћу да умрем! Ти ћеш ме, сестро, окупати! Метни ми доста босиока. Загризи и једну јабуку, па тури у сандук! Нико ме више не воли до тебе!

— Ћути, лудо моја, како те не воли? Сви те воле!

— Јок, јок, знам ја!

— Како знаш, радости моја, кад ти с нама ниси досад говорила? Ја бих пре умрла, него што бих дала, да ти неко рекне [illegible]р-не речи!

Опет обе јецају и загрлиле се.

— А ђеда?

— Ђеда је, душо стар и добар. Иди ти само њему, сама тако, па да видиш!

— Добро, идем!.... С богом, срце моје, ако умрем....

Петрија јој метну руку на уста.

12*

Анока скиде руку и сави је себи око врата:

— Ако умрем, немој ме по злу помињати! А сад иди, молим те!

— Нећу ја тебе оставити док сам жива!

— Али ја те молим, као што се бог моли!

— А ти куда ћеш?

— Пусти ме! Тако ми је слатко! Пусти ме, тако ти бог помогао, тако ти твога детета, пусти ме! Не знаш како ми је!

Петрија се склони за вајат, да мотри куда ће Анока. Али ноћ још царује, те не може видети како Анока оде код врата од ђедине собе, и седе на праг.

Ни ђедо није сву ноћ тренуо.

Први петли запеваше, први весници новога дана и живота. Аноки се никад досад није њихова песма учинила тако лепа.

Ђеда се диже. Отури губер, прекрсти се, подави ноге пода се, па оста у мраку, седећи на кревету и претурајући свакојаке мисли.

Други петли запеваше.

Ђеда уста и пође на бунар.

На прагу, а тек кроз расвитак, спази људску слику.

— Ко си ти, ту?

— Ја сам, ђедо, Анока! Хоћу да умрем! Опрости ми, ако можеш!

Ђеда претрну и заљуља се:

— Дијете, грехота ти је од бога! Видиш овај перчин? Ни у овце није бељи!

Анока ухвати пеш од гуња, којим се ђеда беше огрнуо, и пољуби га:

— Ја сам ти грдно згрешила, ја сам ти кућу замесила. Опрости ми, ако знаш за име божје!

Ништа лакше него старца, расплакати. Њему грунуше сузе. Оберучке је дохвати за главу и пољуби:

— Ходи овамо!

Она уђе за њим у собу.

— Седи ту!

Она седе на клупицу, Ђеда на кревет.

— Деде мало коми тај грах!

Она коми грах.

Ђеда задовољно гледа како она коми.

Обоје ћуте, ништа не говоре, само срце чини своје и дан осваја.

— Хајд' сад овамо!

Она пође за њим у коњушницу, и положи, како јој он показиваше свима коњма. Нити се она што боји, баш ни Благојевог брње, што хоће и ногом и зубима.

— Хајд' сад овамо!

Опет је одведе до свињца. Она разби девет бундева и баци свињама.

Чељад се испробуђивала, поустајала, па бојажљиво и с разрогаченим очима пристају за њима двома, али се добро чувају да их они не опазе. Арсен се тако упрепастио и збунио, да се попео на орах, сакрио се у лишће, па гледа невиђено чудо.

Ђеда се подмладио. Чисто поцупкује кад иде:

— Хајд' на бунар!

Дођоше на бунар.

— Вади!

Анока извади кову.

— Сипај!

Анока захиће вргом, и Ђеда целу кову испљуска по лицу и по глави.

— Обриши ме!

Анока расплете косу и стаде га сушити. Лаcно је воду обрисати, али су слабе очи у старца, и сузе капљу без престанка.

Ђеда угледа неколико њих у двору.

— Хајд' овамо, ви! Што се не умивате? Ви'ш; Анока чека да полива!

Детињско неко достојанство царствоваше на његовом лицу.

— Сви, сви! Свима ће она сирота полити! А да она неком рекне: »поли ми!« било би триста чуда!

С бојажљивошћу прилазе људи и жене бунару, и као каква господа сваки, пошто се умије, каже Аноци «хвала!«

Арсену се разведри пред очима. Приђе и сам бунару, раскорачи се, наже се напред а руке подметну:

— Деде!

Она поче поливати.

Арсен на деветом небу!

— Ама како то поливаш? Све по запонцима!

— Неће, неће! — Она му левом задиже рукаве, а десном нагиње врг.

— Е, жива била!

Петрија трчи од једне јетрве другој и сва умазана од суза шапће нешто, млата рукама и лупа се по прсима.

Ђеда све навијајући се уђе у своју собу. Отвори ковчег и извади један ђердан од некаких старих орлаша. Тури ђердан и један убрушчић у недра и дође по ново бунару.

Сви се беху умили, а свима је Анока поливала.

Све се обукло у неку тајну свечаност и сваком зуји у ушима нешто налик на: «Глас господењ на водах.« И само да негде затрешти прангија, све би се узело крстити.

Ђеда с безазленим достојанством погледа по свима. Сиромах, сиромах старац!

— А њој нико да полије?

Сви потрчаше кови.

— Сад пошто ја кажем. Сад волим и сам поливати. Деде, сине, умивај се!

Не зна се, да л' њему више дркћу руке, ил' Аноци срце.

Обриса је својим убрусом.

Обеси јој ђердан о врат:

— Све она сирота! Ал' ја вам кажем, пазите што сам вам и синоћ казао: »Ко је и у чем увреди, бог га убио!«

*
* *

Буди! Истина је, да се и небо неких пута чисто осмешкује и радује. Двоножац га гледа, шири руке, те му звезда пече под леву сису, и душа се као невидљив тамјан пење; и везује за небеско кубе. — Јес', бога ми!

На нову годину 1881.

Издања Срп. Књижевне Задруге

I коло (1892)

1. **Живот и Прикљученија Димитрија Обрадовића,** свеска I., за штампу приредио и предговор написао Ж. Поповић. Цена 1·40 дин.

2. **С мора и са сува,** црте др. Милана Јовановића. Цена 1·40 дин.

3. **Даворје** Ј. С. Поповића, за штампу приредио и речник и предговор написао Љубомир Стојановић. Цена 1·40 дин.

4. **Бакоња Фра-Брне,** написао Симо Матавуљ; с речником и предговором Љуб. Јовановића. Цена 2 дин.

5. **Драматски Списи** Косте Трифковића, свеска I., за штампу приредио и предговор написао Данило А. Живаљевић. Цена 1·40 дин.

6. **Истинска Служба,** написао И. Н. Потапенко, превео М. Ђ. Милићевић. Цена 1·40 дин.

7. **Историја Српскога Народа** с погледом на историју суседних Хрвата и Бугара, написали Љуб. Ковачевић и Љуб. Јовановић, свеска I. Цена 1·40 дин.

II коло (1893)

8. **Живот и Прикљученија Димитрија Обрадовића,** свеска II, за штампу приредио и поговор и речник написао Ж. Поповић. Цена 1·40 дин.

9. **Мемоари Проте Матије Ненадовића,** за штампу приредио и предговор, регистре и речник написао Љубомир Ковачевић. Цена 2·80 дин.

10. **Два Идола,** написао Богобој Атанацковић, за штампу приредио и предговор написао Андра Гавриловић. Цена 2 дин.

11. **Камено Доба,** написао Јован Жујовић. Цена 2 дин.

12. **Прве Жртве,** приповетка из српске прошлости, написао Андра Гавриловић. Цена 1·40 дин

13. **Из Природе,** мањи списи др. Јосифа Панчића, за штампу приредио и предговор написао Ж. Живановић. Цена 2 дин.

14. **С француског Парнаса,** преводи Владимира М. Јовановића. Цена 2 дин.

III коло (1894)

15. **Антологија Дубровачке Лирике,** за штампу приредио и предговор и речник написао Милан Решетар. Цена 1·40 дин.

16. **Тамо амо по Истоку,** црте др. Милана Јовановића, свеска I, с речником и с картом Индискога Океана и околних земаља. Цена 2 дин.

17. **Песме Јована Илића,** за штампу приредио Љуб. Стојановић. Цена 2 дин.

18. **Драматски Списи** Косте Трифковића, свеска II. за штампу приредио и предговор написао Дан. А. Живаљевић. Цена 1·40 дин.

19. **Воденица на Флоси,** написао Џорџ Елиот, превео с енглескога Андра Николић, свеска I., Цена 2 дин.

20. **Воденица на Флоси,** написао Џорџ Елиот, превео с енглескога Андра Николић, свеска II. Цена 2 дин.

21. **Историја Српскога Народа** с погледом на историју суседних Хрвата и Бугара, написали Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић, свеска II. Цена 1·40 дин.

IV коло (1895)

22. **Басне Доситеја Обрадовића,** свеска I. за штампу приредио и предговор написао Андра Николић. Цена 1·40 дин.

23. **Друга Певанија Змаја Ј. Јовановића,** свеска I, за штампу приредио и предговор написао Милутин К. Драгутиновић. Цена 2 дин.

24. **Низ старијих приповедака,** за штампу приредио и предговор написао Андра Гавриловић. Цена 2 дин.

25. **Тамо амо по Истоку,** црте др. Милана Јовановића, свеска II., с речником. Цена 2 дин.

26. **Бијесни Роландо,** спјевао Лодовико Ариосто, препјевао Драгиша Станојевић, свеска I., с предговором, напоменама и речником. Цена 2 дин.

27. **Тартиф и Тврдица** комедије од Молијера, превели Јован Ђорђевић и др. Владан Ђорђевић, за штампу приредио и предговор написао Јован Ђаја. Цена 1·40 дин.

28. **Из науке о светлости,** написао Ђорђе М. Станојевић с предговором и 158 слика. Цена 2 дин.

V коло (1896)

29. **Басне Доситеја Обрадовића,** свеска II., за штампу приредио и поговор написао Андра Николић. Цена 2 дин.

30. **Друга Певанија Змаја Ј. Јовановића,** свеска II., за штампу приредио Милутин К. Драгутиновић. Цена 3 дин.

31. **Слике из сеоскога живота,** написао Јанко М. Веселиновић, свеска I. Цена 2 дин.

32. **Тодор од Сталаћа,** трагедија у пет чинова, написао Милош Цветић. Цена 2 дин.

33. **Бијесни Роландо,** спјевао Лодовико Ариосто, препјевао Драгиша Станојевић, свеска II., с напоменама и речником. Цена 3 дин.

34. **Девајтис,** роман од Марије Рођевичевне, превео с пољскога Никола Манојловић-Рајко. Цена 3 дин.

35 **Књига о здрављу,** српско издање приредио др. Милан Јовановић — Батут, са 53 слике у тексту и 2 засебне таблице у боји. Цена 3 дин.

VI коло (1897)

36. **Житије Герасима Зелића архимандрита,** свеска I, за штампу приредио П. П. Ђорђевић. Цена 2 дин.

37. **Босанчице,** кратке приче из Сарајева, испричао Мита Живковић. Цена 2 дин.

38. **Горски Цар,** роман, написао Светолик П. Ранковић. Цена 3 дин.

39. **Бијесни Роландо,** спјевао Лодовико Ариосто, препјевао Драгиша Станојевић, свеска III., с напоменама и речником. Цена 3 дин.

40. **Бијесни Роландо,** спјевао Лодовико Ариосто, препјевао Драгиша Станојевић, свеска IV., с напоменама, и речником и поговором. Цена 3 дин.

41. **Историја Карла XII.** од Волтера, превео Стојан Новаковић. Цена 3 дин.

42. **Подземне воде, издани, извори, бунари, терме и минералне воде,** написао др. Светолик Радовановић, са 40 слика. Цена 2 дин.

43. **Завјет,** драмат у 4 чина, написао Симо Матавуљ Цена 2 дин.

VII коло (1898)

44. **Житије Герасима Зелића архимандрита,** свеска II., за штампу приредио П. П. Ђорђевић. Цена 3 дин.

45. **Епске песме Јована Суботића,** свеска I., за штампу приредио и предговор написао Љубомир Стојановић. Цена 3 д.

46. **Приповетке Лазе К. Лазаревића,** свеска I., за штампу приредио и предговор написао Љубомир Јовановић. Цена 2 д.

47. **Горе доле по Напуљу,** путничке цртице др. Милана Јовановића, за штампу приредио др. Никола Вулић, предговор написао А. Гавриловић. Цена 2·50 дин.

48. **Уједињење Немачке,** написао др. Драгољуб М. Павловић. Цена 3 дин.

49. **Векфилдски Свештеник,** написао Оливер Голдсмит превео и предговор написао др. Љубомир Недић. Цена 2 дин

50. **Искрице Николе Томазеа,** за штампу приредио и предговор написао Данило Петрановић. Цена 1 дин.

Сва досадашња кола књига могу се добити преко повереника или од Српске Штампарије у Загребу као главнога комисионара Српске Књижевне Задруге и то: *I*, *II*, *III* и *IV* по цену од фор. 3·50. *V*, *VI* и *VII* по цену од фор. 5·—, а сва кола заједно по цену од фор. 3·— од кола.

ЗАБАВНИК

СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ЗАДРУГЕ

стаје за све задругаре годишње четири динара или круне, за незадругаре седам динара или круна; уз то добротвори, оснивачи и повереници добивају бесплатно и лепе тврде корице, када се сврши које од дела, које излази у »Забавнику«.

Прва година »Забавника« има ова дела:

1. Обломов, роман у четири дела, написао *И. А. Гончаров*, превео с рускога *Милован Ђ. Глишић*. 4·— дин.

2. Богородичина црква, роман у два дела, написао В. Иго, превео с францускога *Душан Л. Ђокић*. (Свршиће се још у две свеске »Забавника« за 1899. годину) 3·— дин.

3. Приповетке I, у којој су збирци ови радови:
Оргуљаш из Поникла, написао Хенрик Сјенкјевич.
Свеци ратују, написао Ђовани Верга.
Јолантини сватови, написао Херман Судерман.
Прва велика прашка трговина пауцима, написао Ладислав Строупежницки.
Жан Гурдон, написао Емил Зола.
Давид Свен, написао Н. Хоторн.
Гушчар, написао Херман Судерман.
Пребрана пшеница, написао Н. С. Љесков.
Три девојчице, написао Пол Бурже. 2·— дин.